

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

December 2019 ♦ Volume 4 ♦ Issue 2
Aralık 2019 ♦ Cilt 4 ♦ Sayı 2

**İktisadi ve Politik Kurumların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş
Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri Karşılaştırması**
Ahmet Burak ÇETİN

**Bireysel Emeklilik Sistemi: Vergi İndirimi ve Devlet Katkısı Uygulamaları
Üzerine Bir Değerlendirme**
Nadide YİĞİTELİ
Derya KARAGÖZ
Yusuf DEMİRCİ

**Do Agricultural Raw Materials Imports Cause Agricultural Growth? Empirical
Analysis from North Africa**
Sayef BAKARI

**Gümrük Birliği Antlaşmasının 2005 Yılı ve Sonrası Türkiye Ödemeler
Bilançosuna Etkisi**
Emre GÖKÇE
İsmail Cem AY

**Misafirlikten İkinci Sınıf İşçiliğe: Türkiyeli ve Suriyeli İşçiler Arasında
Ücret Ayrımcılığı**
Mustafa KAHVECİ

Semi-Annual Peer-Reviewed Journal
Yılda İki Kez Yayınlanan Hakemli Dergi

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

Semi-Annual Peer-Reviewed Journal
Yılda İki Kez Yayınlanan Hakemli Dergi

December 2019 ♦ Volume 4 ♦ Issue 2
Aralık 2019 ♦ Cilt 4 ♦ Sayı 2

www.betajournals.org

All right reserved © Her hakkı saklıdır

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

December 2019 ♦ Volume 4 ♦ Issue 2

Aralık 2019 ♦ Cilt 4 ♦ Sayı 2

Publisher of the Journal / Yayın Sahibi
Mehmet Songur

Editör / Editör
Erginbay UĞURLU

Correspondence Address / Yazışma adresi
Erginbay UĞURLU
İstanbul Aydın Üniversitesi Florya Kampüsü
Beşyol Mahallesi İnönü Caddesi No:40
Sefaköy İSTANBUL

E-mail / E-posta
editor@betajournals.org
info@betajournals.org
contact@betajournals.org
betajournals@gmail.com

Web Address / Web Adresi
<http://dergipark.gov.tr/beta>
<http://www.betajournals.org>

Bulletin of Economic Theory and Analysis is a peer-reviewed, quarterly published (in March, June, September and December) academic journal.

Bulletin of Economic Theory and Analysis yılda iki kez (Haziran, Aralık aylarında) yayımlanan hakemli bir dergidir.

The rights of all the papers accepted for publication belong to the Bulletin of Economic Theory and Analysis.

Yayımlanacak makalelerin tüm yayın hakları Bulletin of Economic Theory and Analysis 'e aittir.

The responsibility of the manuscripts belong to the authors. Bulletin of Economic Theory and Analysis Journal and the editors are not responsible for the manuscripts.

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlara ait olup, bu konuda Bulletin of Economic Theory and Analysis ve editörler sorumlu tutulamazlar.

The articles published in the journal can be cited by giving proper reference.

Dergide yayımlanan makalelerden kaynak gösterilerek aktarma ve alıntı yapılabilir.

EDITOR & EDITORIAL BOARD / EDİTÖR & YAYIN KURULU

EDITOR / EDİTÖR

Assoc. Prof. Ph.D. Erginbay UĞURLU

Istanbul Aydın University / İstanbul Aydın Üniversitesi

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Prof. Ph.D. Ümit ŞENESEN

Istanbul Technical University / İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Ph.D. Serdar KILIÇKAPLAN

Ankara Hacı Bayram Veli University / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Ph.D. Öner GÜNÇAVDI

Istanbul Technical University / İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Ph.D. Kudret TOPYAN

Manhattan College / Manhattan College

Prof. Ph.D. M. Hakan BERUMENT

Bilkent University / Bilkent Üniversitesi

Prof. Ph.D. Yılmaz AKDİ

Ankara University / Ankara Üniversitesi

Prof. Ph.D. İsmail TUNCER

Mersin University / Mersin Üniversitesi

Prof. Ph.D. Süleyman DEĞİRMEN

Mersin University / Mersin Üniversitesi

Prof. Ph.D. Ahmet ŞENGÖNÜL

Cumhuriyet University / Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Ph.D. Abuzer PINAR

Social Sciences University of Ankara / Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

EDITOR & EDITORIAL BOARD / EDİTÖR & YAYIN KURULU

Prof. Ph.D. Filiz ELMAS SARAÇ

Ankara Hacı Bayram Veli University / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Assoc. Prof. Ph.D. Irena JINDRICHOVSKA

Anglo American University / Anglo American University

Assoc. Prof. Ph.D. Aušra RASTENIENĖ

Vilnius University / Vilnius University

Assoc. Prof. Ph.D. Erginbay UĞURLU

Istanbul Aydın University / İstanbul Aydın Üniversitesi

Assoc. Prof. Ph.D. Ümit BULUT

Ahi Evran University / Ahi Evran Üniversitesi

Assoc. Prof. Ph.D. Serdar VARLIK

Hitit University / Hitit Üniversitesi

Assist. Prof. Ph.D. María BARREIRO-GEN

University of A Coruña / University of A Coruña

Assist. Prof. Ph.D. Yusuf MURATOĞLU

Hitit University / Hitit Üniversitesi

Assist. Prof. Ph.D. Üyesi Cihan YÜKSEL

Mersin University / Mersin Üniversitesi

Assist. Prof. Ph.D. Üyesi Filiz Erataş SÖNMEZ

Celal Bayar University / Celal Bayar Üniversitesi

Ph.D. Gaetano LISI

University of Cassino and Southern Lazio / University of Cassino and Southern Lazio

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

December 2019 ♦ Volume 4 ♦ Issue 2

Aralık 2019 ♦ Cilt 4 ♦ Sayı 2

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Original Article / Araştırma Makalesi

İktisadi ve Politik Kurumların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri Karşılaştırması

The Effect of Economic and Political Institutions on Economic Growth: The Case of Developed Countries and Emerging Market Economies

Ahmet Burak ÇETİN.....1

Bireysel Emeklilik Sistemi: Vergi İndirimi ve Devlet Katkısı Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme

Individual Pension System: An Assessment on Tax Relief and Government Contribution

Nadide YİĞİTELİ, Derya KARAGÖZ, Yusuf DEMİRCİ33

Do Agricultural Raw Materials Imports Cause Agricultural Growth? Empirical Analysis from North Africa

Sayef BAKARI.....65

Gümrük Birliği Antlaşmasının 2005 Yılı ve Sonrası Türkiye Ödemeler Bilançosuna Etkisi

Effects of EU-Turkey Customs Union Agreement on Balance of Payments in Turkey From 2005 Through Today

Emre GÖKÇE, İsmail Cem AY79

Misafirlikten İkinci Sınıf İşçiliğe: Türkiyeli ve Suriyeli İşçiler Arasında Ücret Ayrımcılığı

From Guest to Second Class Workers: Wage Discrimination among Syrian and Turkish Workers

Mustafa KAHVECİ.....97

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume IV, Issue 2, pp. 1-31, 2019

<http://www.betajournals.org>

Original Article / Araştırma Makalesi

Received / Alınma: 18.07.2019 Accepted / Kabul: 03.09.2019

İktisadi ve Politik Kurumların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri Karşılaştırması

Ahmet Burak ÇETİN^a

^a Müfettiş, Türkiye Halk Bankası AŞ, Ankara, Türkiye <https://orcid.org/0000-0002-6226-1711>

ÖZ

Neden çok az ülke ekonomik büyümeyi sağlayan kurumları oluşturabilmektedir? Bu soruyu yanıtlamak için birbirleriyle etkileşime giren ekonomik oyuncular arasında davranış kalıpları oluşturan kurumsal unsurların incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Kurumlar ülkelerin ekonomik büyümesini etkileyerek mevcut etkileşimlerin hacmini ve ekonomik değişimin faydalarını ortaya çıkarmaktadır. İktisadi ve politik kurumlar ekonomik aktörlerin toplumdaki teşviklerini şekillendirdiği ve teknoloji ile fiziksel ve beşeri sermayeye yapılan yatırımları etkilediği için ekonomik büyümeye destek olmaktadır. Çalışma kapsamında Yeni Kurumsal İktisat yaklaşımının metodolojik temellerinin uygulanması suretiyle ekonomik performansın belirleyicileri olarak kabul edilen iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine dair analizler toplam 26 ülke için 2002-2016 yıllarını kapsayan verilerle gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın temel ölçüm hedefi olan iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Gelişmiş Ülkeler ile Yükselen Piyasa Ekonomileri ayırımına gidilerek iki ayrı model kapsamında Panel veri analiziyle Uygulanabilir Genelleştirilmiş EKK (FGLS) tahmincisi kullanılarak incelenmiştir. Çalışma kapsamında iktisadi kurumların ölçümü amacıyla kullanılan Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksini oluşturan göstergelerin ve politik kurumların ölçümü amacıyla kullanılan Dünya Yönetişim Endeksini oluşturan göstergelerin Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri için ekonomik büyüme ile pozitif ilişki içerisinde ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kurumsal İktisat,
İktisadi Kurumlar,
Politik Kurumlar,
Ekonomik Büyüme,
Panel Veri Analizi

JEL Kodu

O43, E02, D02, B52

İLETİŞİM Ahmet Burak ÇETİN ✉ ahmetburakcetin@gmail.com 📧 Müfettiş, Türkiye Halk Bankası AŞ,
Ankara, TÜRKİYE

* Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

The Effect of Economic and Political Institutions on Economic Growth: The Case of Developed Countries and Emerging Market Economies

ABSTRACT

Why so few countries able to establish economic growth institutions? In order to answer this question, it is necessary to analyze the institutional elements that create behavioral patterns among the economic agents interacting with each other. Institutions reveal the volume of existing interactions and the benefits of economic change by affecting the economic growth. Economic and political institutions support economic growth as they shape the incentives of economic actors in society and affect investments in technology and physical and human capital. Within the scope of the study, economic and political institutions have been accepted as determinants of economic performance by applying the methodological foundations of the New Institutional Economics approach. In this study, the effects of economic and political institutions on economic growth analyzed by using data covering the years 2002-2016. The effect of economic and political institutions on economic growth, that are the main measurement targets of the study, has been considered within the scope of two different models by distinguishing between Developed Countries and Emerging Market Economies. The effect of institutions on the economic growth examined by using the Panel data analysis and the applicable Feasible Generalized Least Squares (FGLS) estimator. In this study, Heritage Foundation Economic Freedom Index used for the measurement of economic institutions and World Governance Index used for the measurement of political institutions. The results of the analyzes indicate that economic and political institutions are positively related and statistically significant for the Developed Countries and Emerging Market Economies' economic growth.

Keywords

Institutional Economics, Economic Institutions, Political Institutions, Economic Growth, Panel Data Analysis

JEL Classification

O43, E02, D02, B52

1. Giriş

Kurumlar, ülkelerin ekonomik performansını güçlü bir şekilde etkileyerek toplumun her kademesinde kendisini gösterirken, mevcut etkileşimlerin hacmini ve iktisadi değişimin faydalarını ortaya koymaktadır. Kurumsal iktisatçılar toplumların iktisadi performanslarının birbirlerinden farklılaşmasını açıklayabilmek adına önemli parametreler olarak kurumları ve kurumsal değişimi işaret etmektedir. Kurumsal iktisat yaklaşımı uzun vadeli ekonomik başarıyı, politik ve iktisadi faktörlerle ilgili kısa vadeli kararların kümülatif sonuçlarının şekillendirdiğini iddia etmektedir. Ekonomik büyümenin altında yatan kurumsal çerçeve ise bireylerin/kuruluşların üretken faaliyetlerde bulunmalarına yönelik teşviklerin güçlendirilmesi sayesinde ortaya çıkmaktadır.

Çağımızda ekonomik büyüme nasıl sağlanmalı ve iyi kurumlar nasıl kurulmalı sorularının cevapları, sürdürülebilir ekonomik büyüme modelinin ne olması gerektiğinin açıklanması

noktasında önem arz etmektedir. Glaeser vd. (2004) bu soruların cevaplarını bulabilmek adına ekonomik araştırmalar doğrultusunda iki yaklaşımın benimsendiğini ileri sürmektedir: *İlk yaklaşım*, hükümetlerin demokrasiyi ve mülkiyet haklarını güvence altına alacak mekanizmaları işletmelerinin gerekliliğini vurgularken; *ikinci yaklaşım*, süreci başlatmak amacıyla beşeri ve fiziki sermaye birikimine duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır. Dolayısıyla iyi politik kurumların hayata geçirilmesi ve sermayeye (*beşeri ve fiziki*) yatırım yapılması sonucunda ekonomik büyümenin sağlanması beklenmektedir.

Her iki yaklaşım da çok geniş bir entelektüel birikim barındırmaktadır. Aydınlanma çağında Locke (2012), Rousseau (2015) ve Smith (1987) tarafından dile getirilen hükümetlerin gücünü kısıtlamanın önemi, Glaeser vd. (2004) tarafından da belirtildiği üzere, Yeni Kurumsal İktisat yaklaşımında özellikle vurgulanmıştır (Buchanan & Tullock 1962; North & Thomas 1973; North 1981;1990; Glaeser vd., 2004). Bu vurguya güçleri sınırlandırılmış hükümetlerin yönetimi altında daha hızlı büyüme performansı gösteren Avrupa ülkelerinin verilerini kullanan De Long ve Shleifer (1993) ampirik destek sağlamıştır. Knack ve Keefer (1997) ve Mauro (1995) tarafından yapılan katkılar da iyi iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkilerini göstermektedir. Hall ve Jones (1999), Acemoğlu, Johnson ve Robinson (2001, 2002), Easterly ve Levine (2003), Dollar ve Kraay (2003) ile Rodrik, Subramanian ve Trebbi (2004) gücü sınırlandırılmış sistemleri (*checks and balance*) teşvik eden kurumların varlığının ekonomik büyümeyi desteklediği konusunda fikir birliğine varmıştır.

2. Kurumlar ve Ekonomik Büyüme

Kurumlar ekonomik büyüme açısından bir ülkeyi başarılı kılarken, diğer ülkelerde başarısızlığa yol açan temel nedenlerden biridir (Acemoğlu, Johnson & Robinson, 2005). Kurumsal iktisat; alışkanlıklar, kurallar, davranış kalıpları, zihin yapıları ve bu nosyonların evrimi ile yakından ilgilenmektedir. Bununla birlikte kurumsal iktisatçılar bu fikirlere dayanarak tek bir genel model oluşturmamış, bunun yerine bu fikirleri analiz etmek için bir dizi yaklaşım kullanmayı denemişlerdir. Kurumsal iktisat yaklaşımı; insanlar, kurumlar ve ekonomik süreçler ile ilgili genel fikirlere, belirli kurumlarla ilgili dar kapsamlı teorilere doğru ilerlemektedir. Dolayısıyla çok sayıda farklı katman ve analiz türü barındırmaktadır. Bu farklı katmanların birbirleriyle bağlantılarının kurulması gerekmektedir. Buradaki en önemli nokta, alışkanlık ve kurum kavramlarının spesifik ve genel arasındaki bağı kurmaya yardımcı olmasıdır. Neoklasik iktisat

rasyonel seçim ile ilgili bir teorik çerçeveden hareket ederken, kurumsal iktisat belirli ortak alışkanlık gruplarının belirli sosyal kurumlara nasıl dâhil edildiğini vurgulamaktadır. Kurumsal iktisat insan davranışlarını rasyonel bireylerin standart teorik modelleri yerine, psikolojik, antropolojik, sosyolojik ve diğer araştırmalara dayandırmaktadır (Hodgson, 1998).

Ekonomik başarı elde etmenin yolu mülkiyet haklarının güvenliği gibi politik kurumların ve piyasaların varlığı gibi iktisadi kurumların oluşturulmasından geçmektedir. Kurumlar kaynakların verimli şekilde kullanılmasına yardımcı olduğu için önemlidir. İktisadi kurumlar temel ekonomik aktörlerin toplumdaki teşvik yapısını şekillendirdiği ve teknoloji ile fiziksel ve beşeri sermayeye yapılan yatırımları etkilediği için ekonomik büyümeye destek olmaktadır. Politik kurumlar da öngörülebilirliği artırdığı ve işlem maliyetlerini düşürdüğü için önem arz etmektedir. Politik kurumlardan olan güvenli ve istikrarlı mülkiyet haklarının tesis edilmesinin, Batı dünyasının yükselişinde ve modern ekonomik büyümenin başlangıcında kilit bir unsur olduğu ileri sürülmektedir (Acemoğlu vd., 2005).

Bu çalışma kapsamında her ne kadar nesnellikten uzaklaşmama çabası bulunmaktaysa da, sosyal bilimler alanında açık ve net bir teorik çalışmanın dahi çalışma sahibinin değer yargılarını içerdiği kabul edilmelidir. Örneğin insan hakları kavramı Batılı toplumların kurduğu medeniyete bağlı bir kavram olarak ele alınmaktadır. Kimileri bu algının Batı medeniyeti sayesinde var olduğunu savunurken, kimileri ise bunun kendi kendini besleyen süreç içinde Batı hegemonyasının tezahürü olduğunu söyleyebilir. Bu gibi ihtilafli konularda neden-sonuç ilişkisini kurabilmenin ve araştırılan olgunun ne gibi etkilere sahip olduğunu anlamanın yegâne yolu, öncelikle kavramları mümkün olduğunca nesnel bir şekilde tanımlamaktır. Bu noktalardan hareketle literatürde yer alan çeşitli kurum tanımlamaları irdelenmiştir.

2.1. Kurumlar Nedir?

Kurumlar, insan ilişkilerinin çeşitli boyutlarını etkilediği için çok farklı kökenlere sahip olan yaygın bir fenomendir ve farklı disiplin perspektiflerini yansıtan birçok tanıma sahiptir. Bu çeşitliliğin yanında kurumların genel anlamı ve amacı üzerinde yakınsama eğilimi bulunmaktadır. North'a göre (2008; 1990: 4) kurumlar, bir toplumun düşünce sisteminin bütünüdür ve oyunun kurallarını ifade etmektedir. Kurumlar, insanlar tarafından tasarlanmıştır ve yine insanlar arasındaki etkileşime ilişkin belirli sınırlamalardan müteşekkildir. Bunlar oyunun hâkim kurallarıdır ve anayasada, kanunlarda, sözleşmelerde ve piyasa düzenlemelerinde yer alan resmi

kuralların yanı sıra normlar, değerler, gelenekler ve genel kabul gören davranış biçimleri şeklinde tezahür eden gayriresmi kuralları da içermektedir.

İki Dünya Savaşı arasında 1918 yılında yayınlanan bir program açıklamasında ilk kez Kurumsal İktisat ifadesini kullanan Hamilton'a göre: *“Kurumlar ekonomik düzenin genelleştirilmiş bir tanımına olan ihtiyacı karşılar. Kurumsal iktisadın iddiası ekonomik düzen olgusunun ve bu düzenin ilgilendirdiği insanoğlunun doğasını açıklamaktır [...] Kurumsal iktisadın temel hedefi ekonomik düzen olarak adlandırılan organizmayı oluşturan sözleşmeler, gelenekler, düşünce alışkanlıkları ve eylem biçimleri üzerine yapılan çalışmalar ile modern sanayi toplumunun örgütlenmesini oluşturan kurumların birbirleriyle ilişkilerini ortaya koymak olmalıdır (Hamilton, 1919).”*

Veblen kurumları bireylerin ve toplumların karşılıklı etkileşimlerinin çerçevesini çizen düşünce alışkanlıkları olarak tanımlamaktadır: *“Özünde birey ve toplumun belirli ilişkileri ve işlevleri bakımından yaygın düşünce alışkanlıkları olarak tanımlanabilecek olan kurumlar, [...] yürürlükte olan yaygın manevi tutumlar olarak nitelendirilebilecek kuralların toplamından oluşan bir yaşam düzeni olarak ifade edilebilir (Veblen 1899: 88).”*

Williamson'a göre (1993) kurumsal düzenlemeler piyasa oyuncularının işbirliği yapma ve/veya rekabet etme biçimlerini düzenlemektedir ve bu düzenleme olgusu kurum kavramının en yakın karşılığıdır: *“Kurumlar ekonomik aktörlerin davranış ve performansını etkileyen işlemlerin gömülü olduğu oyunun kuralları ile ilgilidir. Oyunun kurallarını ise kaynakların üretimi, değişimi ve dağıtımı için oluşturulmuş olan temel politik, sosyal ve yasal temel kurallar kümesi belirler (Williamson 2000).”*

Kurumları insanların birbirleriyle ve devletle olan etkileşimlerindeki politik, sosyal ve ekonomik teşvikleri şekillendiren insani olarak tasarlanmış kısıtlamalar olarak tanımlayan North'a göre (1991; 2008): *“Kurumlar bir toplumdaki oyunun kurallarıdır, insan etkileşimini şekillendiren ve insanlar tarafından tasarlanmış olan kısıtlamalardır. [...] İster politik, ister sosyal, ister ekonomik olsun, kurumlar insanlar arasındaki etkileşimi yapılandırır (North, 1990: 4).”*

Acemoğlu vd. (2005) kurumları; iktisadi kurumlar, siyasi güç ve politik kurumlar olmak üzere birbiriyle ilişkili üç kavramın birleşimi şeklinde tanımlamaktadır. İktisadi kurumlar toplumdaki üretim organizasyonunun yapısını ve kaynak tahsisini düzenlerken, siyasi güç farklı çıkar gruplarından oluşan toplumların karar verme ve politika uygulama yapılarını

şekillendirmektedir. Politik kurumlar ise siyasi gücün dağılımını belirleyen unsurları içermektedir. Bu kavramlar arasındaki etkileşimler kurumların gelişmesini sağlamaktadır.

Kurum kavramının toplumsal, ekonomik ve siyasal kuralların genelleştirilmiş bir boyutu olduğunu ifade eden Ostrom'a göre kurumlar: “ [...] Çok çeşitli analiz düzeylerinde tekrarlayan ve yapılandırılmış çeşitli durumlarda etkileşime girerken insanların kullandığı kuralları ifade eder (Ostrom, 2008).”

Greif kuralları, inançları ve organizasyonları içeren bir sistem olarak kapsamlı bir kurum tanımı önermektedir: “Kurumlar, birleşik bir davranış düzenliliği yaratan sosyal faktörler sistemidir. Bu faktörler davranışlarını etkilediği her bireye dışsal olarak yansıyan insan yapımı ve fiziksel olmayan etkenler açısından sosyal faktörlerdir. Bir kurumu oluşturan çeşitli sosyal faktörler -özellikle kurallar, inançlar, normlar ve organizasyonlar- bireyleri sosyal durumlarda uygulanabilir olan birçok davranış kalıbı arasında belirli bir davranışı izlemeye yönlendirir (Greif, 2006: 383).”

Hall ve Jones'e göre kurumlar iktisadi aktörleri teşvik etmek ve/veya sınırlamak suretiyle ekonomik sonuçları şekillendirmektedir: “Sermaye birikimi, üretkenlik ve dolayısıyla işçi başına çıktı farklılıkları temel olarak ülkeler arasındaki sosyal altyapı farklılıklarıyla ilişkilidir. Sosyal altyapı ise kurumlar ve hükümet politikalarından müteşekkildir. [...] Kurumlar; bireylerin beceri biriktirdiği ve firmaların sermaye biriktirip çıktı ürettiği ekonomik ortamı tayin eden olgulardır. İşçi başına yüksek verim düzeyine uygun bir sosyal altyapı, üretken faaliyetleri destekleyen ve sermaye birikimini, beceri kazanımını, inovasyonu ve teknoloji transferini teşvik eden bir ortam sağlar (Hall & Jones, 1999).”

Bu çalışma, yukarıda bahsedilen tüm tanımlamalara dokunmaya çalışan bir kurum tanımını benimsemektedir: *Kurumlar, insanların birbirleriyle ve devletle olan etkileşimlerinin yapısını ve sınırını belirleyen, bireyler ve/veya toplumlar tarafından geliştirilmiş olan ve süreklilik arz eden içelleştirilmiş kümülatif kurallar silsilesidir.*

2.2. İktisadi ve Politik Kurumlar

Politik kurum terimi, iktisadi kurumları şekillendirme görevi de gören siyasi karar alma mekanizmasını belirleyen kurumlara atıfta bulunur. İktisadi kurumlar da toplumun çeşitli kesimlerinin göreceli zenginliğini belirleyerek politik kurumların şekillenmesine yardımcı olur. Bu noktada karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. İyi iktisadi kurumların gelişme ihtimali, toplumun

belirli kesimlerinin veya belirli çıkar gruplarının herhangi bir iş kolunda tekel konumunda bulunamayacakları veya kaynakları kullanmada imtiyazlı olmayacakları bir ortamda en yüksek seviyede olacaktır. Daha önemlisi, iyi iktisadi kurumların neşet ettiği bir ortamda iyi politik kurumlardan da söz edilebilecektir. Siyasi güç genel olarak paylaşılıp denge ve fren (*checks and balance*) sistemi içerisinde işletildiğinde, politik güç sahiplerinin kendi konumlarından yararlanacakları bir ortamın oluşması zorlaşacaktır.

Acemoğlu vd. (2005) kurumlar ve ekonomik büyüme üzerine elde edilen temel sonuçları özetleyen bir çalışma ortaya koymuştur. Şimdiye kadar geliştirilen literatür büyük ölçüde iktisadi kurumların ülkeler arasında nasıl farklılaştığını ve iktisadi kurumların politik kurumları nasıl belirlediğini açıklayan bir çerçeve oluşturmaya çalışmıştır. Bu türden bazı modeller kurumların ekonomi-politiğini incelemekte ve büyük ölçüde tarihsel deneyimlerden faydalanmaktadır. De facto olarak politik güce sahip gruplar, kaynak dağılımını etkileyebilmek için iktisadi kurumların yapısını değiştirmeye çaba sarf etmektedir. Politik kurumlar ve siyasi gücün toplumdaki dağılımı kaynakların tahsisi ile belirlenirken, bu unsurlar aynı zamanda iktisadi kurumların tasarımını yöneterek kalkınma seviyesini ve kaynak dağılımının dinamiklerini belirlemektedir. Örneğin eşitsiz bir toplumda bir takım gruplar politik ve iktisadi kurumları değiştirecek faaliyetlerde (*örneğin protesto gösterileri, isyanlar, askeri darbeler*) bulunabilirler. Dolayısıyla kurumların büyüme üzerindeki etkilerini değerlendirirken bu iki değişken arasındaki nedensel ilişkileri ortaya koymak önem arz etmektedir.

İktisadi kurumların büyüme üzerindeki olumlu etkilerine dair elde edilen ampirik sonuçlar çok tartışmalı değildir. Ancak politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi kesinlik taşımamaktadır. Olson'a (1993) göre, ekonomik büyümeyi belirleyen yatırım seviyesi, devletin teşvik yapısına bağlıdır. Mülkiyet haklarının güvence altına alındığı durumlarda, yatırımın teşvik edilmesi sağlanmaktadır. Demokratik geçişlerin gelir üzerindeki etkisi ile politik ve ekonomik reformlar arasındaki etkileşimler incelendiğinde, genellikle demokrasi ve büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte demokrasiler kimi durumlarda büyümeden ziyade durgunluğa da katkıda bulunabilmektedir. Aynı zamanda demokrasilerdeki lobi faaliyetleri, çıkar grupları için kaynakların boşa harcanmasıyla sonuçlanabilecektir (Barro, 1996). Kısacası, demokrasinin doğrudan büyümeye etkisi olup olmadığı noktasında kesin bir yargı bulunmamaktadır.

Bu noktalardan hareketle politik kurumların siyasetin hiyerarşik yapısını, temel karar alma mekanizmalarını ve gündelik denetiminin özelliklerini içerdiği belirtilmelidir. İktisadi kurumların da herhangi bir mal üzerinde tasarrufta bulunma, bu malı kullanma veya bu malı temlik edebilme kabiliyetini içeren mülkiyet haklarını içerdiğini ve sözleşmelerin bireyler ve/veya belirli taraflar arasında karşılıklı olarak birbirlerinin haklarını belirten ve koruyan hükümleri ifade ettiğini belirtmekte fayda bulunmaktadır.

2.3. Kurumlar Nasıl Ölçülür?

Kurumları ölçmeye yönelik bir yaklaşım önermeden evvel, kurumları ölçmek için olması gereken bazı temel koşullar açıklanmalıdır. Kurumların kalitesi, yatırımların hacmi ve verimliliği üzerinde önemli bir etki yarattığından, ekonomik büyüme üzerindeki etkilerin belirlenmesinde önemli bir rol oynayabilmektedir. Bu bağlamda kurumlarla ilgili birçok çalışma yapılmasına karşın, literatürün genellikle kurumların nasıl ölçüleceği noktasında tutarlı ve sistematik bir açıklama getirmediği yönünde yaygın bir görüş mevcuttur. Kurumların her şeyden önce algılanabilir ve öngörülebilir olması gerekmektedir. Yazılı bir mevzuatta yer alan kurumlarla ilgili olarak herhangi bir algılanabilirlik problemi bulunmamakla birlikte, örneğin yazılı bir anayasaya sahip olmayan ülkelerde anayasal kısıtlamaların kesin olarak ne olduğunu tespit etmek göreceli olarak zordur. Diğer taraftan temel kuralların yazılı da olsalar değiştirilmelerinin önünde ciddi engeller bulunmuyorsa, kurumların öngörülebilirliğini azaltacaktır.

Pek çok kurumun kalitesi birbiriyle ilişkilidir ve bunlardan hangisinin en çok öneme sahip olduğu ve hangilerinin birbirlerinin yerine geçme eğiliminde olduğu hususu tartışmalıdır. Örneğin Batı Avrupa'da kurumsal gelişim hakkında çok şey bilinirken, gelişmekte olan ülkelere kurumların gelişimi konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Dahası, ekonomik büyümeyi sağlamak ve sürdürmek genellikle sınırlı bir dizi reform yapılmasını gerektirir. Ekonomik büyüme dinamizmini sürdürmek ve şoklara karşı direnç göstermek için sağlam bir kurumsal temel oluşturmak gerekir (Rodrik, 2005).

3. Literatür Özeti

Kurumlar ile ekonomik büyüme ilişkisini ortaya koyarken bazı problemlerle karşı karşıya kalınmaktadır. Kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini değerlendirirken ilk problem, bu iki değişken arasındaki nedensellik ilişkilerini ortaya koymaktır. İkinci problem, gözlemlenmemiş birçok değişkenin aynı anda kurumlar ile ekonomik büyümeyi etkileyebilmesi,

üçüncü problem ise kurumlardaki değişikliklerin belirli bir gecikmeyle ekonomik performansa dönüşmesidir.

Bu bağlamda kurumlarla ilgili birçok çalışma yapılmasına karşın, literatürün genellikle kurumların nasıl ölçüleceği noktasında tutarlı ve sistematik bir açıklama getirmediği yönünde yaygın bir görüş mevcuttur. Tüm teorik önermelere karşın, kurumların ekonomik büyümeyi gerçekleştirmede tam olarak ne derece önemli olduğu noktasında sarıh bir sonuç bulunmamaktadır. Bunun bir nedeni de kurumların net bir biçimde ölçülememesidir. Acemoğlu'nun (2009) işaret ettiği üzere, literatürün çoğunda kullanılan kurumlar kavramı oldukça geniştir, dolayısıyla ekonomik büyümeyi sağlamak için spesifik olarak hangi kurumların önem arz ettiğini anlamak noktasında bir takım zorluklar bulunmaktadır.

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen literatür taramasına ilişkin olarak seçilen kurumsal göstergeler, örneklem büyüklükleri, çalışılan dönem aralıkları ve ekonomik büyüme üzerinde etkilere ilişkin detayları içeren tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1

Literatür Taraması

Yazar ve Yayın Tarihi	Örneklem Büyüklüğü ve Dönem Aralığı	Seçilen Kurumsal Gösterge	Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etki
Kormendi & Meguire (1985)	47 Ülke 1950-1977	Politik Kurumlar (<i>Bireysel Özgürlükler</i>)	Pozitif
Scully (1988)	115 Ülke 1960-1980	İktisadi ve Politik Kurumlar (<i>Politik, Ekonomik ve Bireysel Özgürlükler</i>)	Pozitif
Levine & Renelt (1992)	98 Ülke 1960-1985	Politik Kurumlar (<i>Bireysel Özgürlükler</i>)	Pozitif
Persson & Tabellini (1994)	13 Ülke 1960-1981	Politik Kurumlar (<i>Demokrasi, Eğitim Düzeyi, Sosyal Harcamalar</i>)	Pozitif
Alesina & Rodrik (1994)	67 Ülke 1948-1972	Politik Kurumlar (<i>Demokrasi</i>)	Pozitif
Mauro (1995)	68 Ülke 1980-1983	Politik Kurumlar (<i>Yolsuzluk</i>)	Negatif
Barro (1996)	100 Ülke 1960-1990	Politik Kurumlar (<i>Demokrasi</i>)	Negatif
Alesina vd. (1996)	113 Ülke 1950-1982	Politik Kurumlar (<i>Politik İstikrarsızlık</i>)	Negatif
Rodrik (1997)	90 Ülke 1970-1989	Politik Kurumlar (<i>Demokrasi</i>)	Pozitif

La Porta vd. (1997)	49 Ülke 1970-1993	İktisadi ve Politik Kurumlar (<i>Hukukun Üstünlüğü, Sözleşme Hukuku, Piyasa Mekanizması</i>)	Pozitif
Knack and Keefer (1997)	29 Ülke 1980-1992	Politik Kurumlar (<i>Sivil Normlar, Ekonomik ve Politik Güven Ortamı</i>)	Pozitif
Nelson & Singh (1998)	67 Ülke 1970-1989	İktisadi Kurumlar (<i>Ekonomik Özgürlükler, Fiyat İstikrarı, Kamu Hacmi</i>)	Pozitif
Hall & Jones (1999)	100 Ülke 1960-1990	Politik Kurumlar (<i>Demokrasi</i>)	Negatif
Clague vd. (1999)	95 Ülke 1970-1992	İktisadi Kurumlar (<i>Mülkiyet Hakları</i>)	Pozitif
Rodrik (2000)	90 Ülke 1970-1989	Politik Kurumlar (<i>Demokrasi</i>)	Pozitif
Chong & Calderon (2000)	55 Ülke 1972-1995	İktisadi ve Politik Kurumlar (<i>Kurumsal Kalite, Hukukun Üstünlüğü, Politik İstikrar, Yolsuzluğun Kontrolü</i>)	Pozitif
De Haan & Sturm (2000)	80 Ülke 1975-1990	İktisadi Kurumlar (<i>Ekonomik Özgürlükler</i>)	Pozitif
Yazar ve Yayın Tarihi	Örneklem Büyüküğü ve Dönem Aralığı	Seçilen Kurumsal Gösterge	Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etki
Kaufmann vd. (2002)	175 Ülke 2000-2001	Politik Kurumlar (<i>Hukukun Üstünlüğü, İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik, Şiddetin/Terörizmin Yokluğu, Politik İstikrar, Yolsuzluğun Kontrolü</i>)	Pozitif
Acemoğlu vd. (2003)	96 Ülke 1970-1997	İktisadi ve Politik Kurumlar (<i>Kurumsal Kalite, Politik İstikrar, Mülkiyet Hakları, Yolsuzluğun Kontrolü</i>)	Pozitif
Dollar & Kraay (2003)	168 Ülke 2000-2001	Politik Kurumlar (<i>Kurumsal Kalite</i>)	Pozitif
Easterly & Levine (2003)	72 Ülke 1960-1995	İktisadi ve Politik Kurumlar (<i>Kurumsal Kalite, Hesap Verilebilirlik, Politik İstikrar, Hukukun Üstünlüğü, Ticaret Serbestliği</i>)	Pozitif
Rodrik vd. (2004)	80 Ülke 1957-1992	İktisadi ve Politik Kurumlar (<i>Kurumsal Kalite</i>)	Pozitif
Acemoğlu vd. (2005)	189 Ülke 1960-2000	Politik Kurumlar (<i>Demokrasi</i>)	Pozitif
Chinn & Ito (2006)	108 Ülke 1980-2000	İktisadi ve Politik Kurumlar (<i>Ekonomik Özgürlükler,</i>	Pozitif

		Finansal Açıklık, Kurumsal Kalite, Hukukun Üstünlüğü)	
Weede (2006)	102 Ülke 1980-2000	İktisadi Kurumlar (Ekonomik Özgürlükler)	Pozitif
Kaufmann vd. (2008)	212 Ülke 1996,1998,2000 ve 2000-2007	Politik Kurumlar (Hukukun Üstünlüğü, İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik, Şiddetin/ Terörizmin Yokluğu, Politik İstikrar, Yolsuzluğun Kontrolü)	Pozitif
Heckelman & Knack (2009)	60 Ülke 1990-2000	İktisadi ve Politik Kurumlar (Ekonomik Özgürlükler, Kamu Hacmi, Hukuki Yapı, Mülkiyet Hakları, Ticaret Serbestliği)	Pozitif
Dias & Tebaldi (2012)	61 Ülke 1965-2005	İktisadi ve Politik Kurumlar (Kurumsal Kalite, Beşeri Sermaye)	Pozitif
Andersen & Jensen (2013)	38 Ülke 1995-2007	Politik Kurumlar (Hukukun Üstünlüğü)	Pozitif
Şanlı (2013)	80 Ülke 1976-2013	Politik Kurumlar (Ntelik Uyarlanmış Beşeri Sermaye)	Pozitif
Flachaire vd. (2014)	74 Ülke 1970-2000	İktisadi ve Politik Kurumlar (Hukuk Düzeni, Demokrasi, Ekonomik Özgürlükler)	Pozitif
Heekyung (2016)	34 Ülke 2001-2013	İktisadi ve Politik Kurumlar (Ekonomik Özgürlükler, Hukukun Üstünlüğü, Politik İstikrar, Yolsuzluğun Kontrolü)	Pozitif
Sucu (2017)	9 Ülke 2000-2013	İktisadi ve Politik Kurumlar (Ekonomik Özgürlükler, Hukuki Yapı, Mülkiyet Hakları, Ticaret Serbestliği)	Pozitif
Alagidede & Mensah (2018)	26 Ülke 2000-2013	İktisadi ve Politik Kurumlar (Ekonomik Özgürlükler, Hukuki Yapı, Mülkiyet Hakları, Ticaret Serbestliği, Sözleşme Düzenlemeleri, Yolsuzluğun Kontrolü)	Pozitif
Gadelha & Divino (2019)	118 Ülke 2002-2016	İktisadi ve Politik Kurumlar (Kurumsal Kalite)	Pozitif

4. Veri Seti ve Modeller

Bu çalışma, ekonomik büyümeye ulaşmada kurumsal faktörlerin rolünü açıklamayı hedeflemektedir. Bu kapsamda yapılan çalışma, ekonomik büyüme için hangi faktörlerin ve/veya

kurumların gerekli olduğunun ortaya konması ve iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi için; “İktisadi ve politik kurumlar, Gelişmiş Ülkeler ile Yükselen Piyasa Ekonomilerinde ekonomik büyümeyi hangi yön ve derecede etkilemektedir?” araştırma sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Çalışma kapsamında iktisadi ve politik kurumlar ile ekonomik büyüme ilişkisini ele almak adına toplam 26¹ ülke için 2002-2016 yıllarını kapsayan veriler kullanılmıştır. Çalışmada iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelenmesi amacıyla Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri ayrımının yapılması daha sağlıklı bir değerlendirme imkânı tanıyacağı düşüncesiyle iki farklı model kapsamında analiz yapılmıştır.

Ülke seçimlerinde Gelişmiş Ülkeler ile Yükselen Piyasa Ekonomileri ayrımı için MSCI (*Morgan Stanley Capital International*) piyasa sınıflandırması baz alınmıştır. Bu sınıflandırma doğrultusunda modellerde kullanılan toplam 26 ülkenin 13’ü Gelişmiş Ülke, 13’ü ise Yükselen Piyasa Ekonomileri kategorisinde yer almaktadır. Birden çok ülke ve birden çok gözlem sayısı içeren modeller Panel veri seti kullanılarak Stata paket programı ile analiz edilmiştir:

$$\ln GDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln K_{it} + \beta_2 \ln L_{it} + \beta_3 EcoHrt_{it} + \beta_4 PolWgi_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

İktisadi ve politik kurumların incelenmesi için Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri ayrımının yapılmasının daha sağlıklı bir değerlendirme imkânı tanıyacağından aşağıdaki denklemlerde ifade edilen iki farklı model kapsamında ayrıma gidilmiştir:

$$\text{Model 1} \quad \ln GDP_{it}^{GÜ} = \beta_0 + \beta_1 \ln K_{it} + \beta_2 \ln L_{it} + \beta_3 EcoHrt_{it} + \beta_4 PolWgi_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$\text{Model 2} \quad \ln GDP_{i,t}^{YPE} = \beta_0 + \beta_1 \ln K_{it} + \beta_2 \ln L_{it} + \beta_3 EcoHrt_{it} + \beta_4 PolWgi_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Modeller kapsamında *reel çıktı miktarını* temsil eden bağımlı değişken olarak Dünya Bankası veri havuzundan elde edilen reel GSYH verilerinin² doğal logaritmaları ($\ln GDP_{it}$); *fiziksel sermayeyi* ve işgücünü temsil eden kontrol değişkenleri olarak Penn Dünya Tablosundan

¹ Analiz kapsamında MSCI sınıflandırması doğrultusunda (<https://www.msci.com/market-classification>; Erişim: 10 Mayıs 2019) ele alınan ülkeler:

Gelişmiş Ülkeler: Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Avusturalya, Avusturya, Birleşik Krallık, Danimarka, Fransa, Hollanda, Japonya, İspanya, İsviçre, İtalya ve Kanada.

Yükselen Piyasa Ekonomileri: Arjantin, Brezilya, Çin, Endonezya, Kolombiya, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Polonya, Tayland, Türkiye ve Yunanistan.

²Ekonomik büyüme verileri <https://data.worldbank.org/> internet adresinden alınmıştır. Erişim:10 Mayıs 2019.

(PWT, v.9.1) elde edilen sabit sermaye yatırımları ve toplam istihdam edilen kişi sayısı verilerinin³ doğal logaritmaları ($\ln K_{it}$; $\ln L_{it}$); *iktisadi kurumlar* için bağımsız değişken olarak Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlükler Endeksinin (*EFI*) ortalama puanları⁴ ($EcoHrt_{it}$); *politik kurumlar* için bağımsız değişken olarak Dünya Bankası Evrensel Yönetişim Endeksinin (*WGI*) ortalama puanları⁵ ($PolWgi_{it}$) kullanılmıştır. Ekonomik Özgürlükler Endeksi ve Evrensel Yönetişim Endeksi verileri aşağıdaki denklem (4) kullanılarak 0 ve 1 arasında değerler alacak şekilde dönüştürülerek modellere dâhil edilmiştir (Barro, 1996).

$$e_i^* = \frac{e_t^{\text{maksimum}} - e_i}{e_i^{\text{maksimum}} - e_i^{\text{minimum}}} \quad (4)$$

Denklemden (4) kullanılan e_i^* endeksin dönüştürme işlemi yapıldıktan sonraki değerini, e_i endeks puanını e_i^{maksimum} ve e_i^{minimum} endeksin tüm ülkeler için hesaplanan sırasıyla en yüksek ve en düşük değerleri, i endeksin hesaplandığı yılı ifade etmektedir. Aşağıdaki tabloda *Model 1* ve *Model 2* kapsamında kullanılan değişkenlere ilişkin veri özetleri yer almaktadır.

Tablo 2

Veri Özeti

Model 1: Gelişmiş Ülkeler					
Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
lnGDP	195	27.98	1.11	25.95	30.49
lnK	195	29.35	1.10	27.53	31.58
lnL	195	16.66	1.09	14.81	18.84
EcoHrt	195	0.74	0.15	0.36	1
PolWgi	195	0.84	0.11	0.54	1
Model 2: Yükselen Piyasa Ekonomileri					
Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
lnGDP	195	27.81	1.00	26.30	30.62
lnK	195	29.12	1.01	27.64	32.05
lnL	195	17.52	1.41	15.19	20.51
EcoHrt	195	0.41	0.16	0	0.71
PolWgi	195	0.30	0.13	0	0.65

³Sermaye stoğu ile toplam işgücü verileri <https://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/> internet adresinden alınmıştır. Erişim: 10 Mayıs 2019. (Feenstra, R. C., Robert I. & Marcel P. T., 2015).

⁴İktisadi Kurumların ölçümü için veriler <https://www.heritage.org/index/> internet adresinden alınmıştır. Erişim: 10 Mayıs 2019.

⁵Politik Kurumların ölçümü için veriler <https://info.worldbank.org/governance/wgi/> internet adresinden alınmıştır. Erişim: 10 Mayıs 2019.

5. Yöntem

Aynı kesitler üzerinde tekrarlanan gözlemlerin olduğu bir veri kümesi olan panel verilerin temel avantajı, farklı birimler arasındaki davranış farklılıklarını modellemede esneklik sağlamasıdır. Panel verilerde çok sayıda kesit birimi ve birden fazla periyot olması sebebiyle hem kesitsel hem de zaman serisi verilerinin özelliklerini birleştirmektedir. Bu özellikleri nedeniyle, panel veri setlerini analiz ederken değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının farkında olunması gerekmektedir.

Standart regresyon tahminlerinde öngörülen varsayımlardan biri yatay kesit bağlantısının bulunmadığıdır. Ayrıca değişen varyans ve otokorelasyon mevcut olduğunda En Küçük Kareler (*OLS*) tahminicileri verimli değildir (Greene, 2008; Baltagi vd., 2010). Yanı sıra değişen varyansla karşı karşıya kalındığında regresyon katsayılarının tahminleri tutarlı olabilir, ancak tahmin sonuçları etkin olmayacaktır. En Küçük Kareler tahmin edicilerinin optimum olması için hataların aynı varyansa (*homoscedasticity*) sahip olması ve tüm hataların birbirinden bağımsız olması gerekmektedir (*no-otocorelation*) (Beck & Katz, 1995). Klasik doğrusal regresyon yöntemlerinin kullanımını gerektiren varsayımlar gerçek hayatta sıklıkla karşılaşılan durumlar olmadığından, panel veri modellemelerinin çoğu klasik varsayımların her birinin ayrı ayrı ihlal edilme ihtimalini hesaba katmaktadır. Eğer bu varsayımlar ihlal edilirse sırasıyla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığı tahmin edilir (Han vd., 2005; Imbens & Wooldridge, 2009). Dolayısıyla, çalışmada kullanılan model için en iyi doğrusal yansız tahmin edici olup olmadığı noktasında karar verebilmek için Gauss-Markov varsayımlarının incelenmesine ihtiyaç duyulmuştur.

5.1. Gauss-Markov Varsayımları

Gauss-Markov Varsayımları (*Best Linear Unbiased Estimator*) sağlanırsa Standart En Küçük Kareler tahmin edicisi en iyi doğrusal sapmasız tahmin edicidir. Gauss-Markov varsayımları (Harville, 1976) şu şekildedir:

- Alfa ve beta parametreleri doğrusaldır.
- Tüm gözlemler için hata teriminin beklenen değeri sıfırdır.
- Hata teriminin koşullu varyansı tüm gözlemler ve zaman dilimleri için sabittir.
- Hata terimi bağımsızdır, bağımlı değişkenin gözlem değerlerinde korelasyon yoktur.

Eğer bu varsayımlar ihlal edilirse modelde değişen varyans ve otokorelasyonun varlığı test edilir (Han vd., 2005; Imbens & Wooldridge, 2009). Panel veri modellerinin, yaygın şokların ve gözlemlenmemiş bileşenlerin varlığından dolayı yatay kesit bağımlılığı gösterme ihtimali yüksektir. Panel verilerde ortaya çıkan bu sonucun sebeplerinden biri, son birkaç on yıl boyunca, kesitler arasındaki güçlü karşılıklı bağımlılıklar anlamına gelen, ülkelerin ve finansal varlıkların sürekli artan bir entegrasyon yaşamış olmasıdır (Pesaran, 2004). Çalışmada kullanılan modeller için Gauss-Markov varsayımlarının sağlanıp sağlanmadığının test edilmesi ve nihai tahmin yöntemine karar verilmesi amacıyla kullanılan değişkenler için yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon testleri uygulanmıştır.

5.2. Yatay Kesit Bağımlılığı Analizi

Modellerde yatay kesit bağımlılığını test etmek amacıyla panellerde kesitsel bağımlılık testleri için tasarlanmış olan istatistiksel yöntemlerden Pesaran'ın (2004) yatay kesit bağımlılığı testi (*Pesaran CD - Cross Sectional*) ile Friedman testi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 3

Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Model 1: Gelişmiş Ülkeler			
Test	Test İstatistiği	Korelasyon	Olasılık Değeri
Pesaran CD Test	3.872	0.5100	0.0001***
Friedman Test	23.038	0.5100	0.0004***
Model 2: Yükselen Piyasa Ekonomileri			
Test	Test İstatistiği	Korelasyon	Olasılık Değeri
Pesaran CD Test	5.211	0.5160	0.0000***
Friedman Test	41.946	0.5160	0.0000***

Not. *** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir.

Pesaran CD ve Friedman test sonuçlarına göre H_0 hipotezi her iki model için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. H_0 hipotezinin reddedilmesi birimler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunduğu işaret etmektedir. Ayrıca her iki model için ortalama mutlak korelasyon *Model 1* için %51 ve *Model 2* için %51,60 nispetinde yüksek değerlerde hesaplanmıştır. Yatay kesit bağımlılığının etkisi kesitler arasındaki korelasyonların büyüklüğüne bağlıdır ve bu kesit bağımlılığının gözlemlenmeyen ortak etkenlerin varlığından kaynaklandığı varsayılabilir. Bu durumda Sabit Etkiler (*Fixed Effects*) ve Rassal Etkiler (*Random Effects*) tahmin edicileri tutarlıdır ancak verimli değildir (Hoyos & Sarafidis, 2006).

5.3. Değişen Varyans Analizi

Modellerde değişen varyans (*Heteroscedasticity*) bulunup bulunmadığını test etmek amacıyla değişen varyans testleri için tasarlanmış olan istatistiksel yöntemlerden Wald Testi her iki modele uygulanmıştır.

Tablo 4

Değişen Varyans Testleri

Model 1: Gelişmiş Ülkeler			
Test	Ki Kare	Ki Kare S.D.	Olasılık Değeri
Wald Test	17526.10	13	0.0000***
Model 2: Yükselen Piyasa Ekonomileri			
Test	Ki Kare	Ki Kare S.D.	Olasılık Değeri
Wald Test	2179.94	13	0.0000***

Not. *** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir.

Wald testi sonuçlarına göre H_0 hipotezi her iki model için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. H_0 Hipotezinin (*Değişen varyans yok*) reddedilmesi, modelde değişen varyans bulunduğuna işaret etmektedir. Değişen varyansla karşı karşıya kalındığında doğrusal regresyon katsayılarının tahminleri tutarlı olabilir, ancak tahmin sonuçları etkin olmayacaktır. Bu nedenle değişen varyans bulunması durumunda En Küçük Kareler tahmincisi verimli değildir (Greene, 2003: 323; Baltagi vd., 2010). Modelde değişen varyans bulunması durumunda Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (*Fesible Generalized Least Squares-FGLS*) tahmincisi kullanılır (Beck vd. 1998). Literatürde Uygulanabilir Genelleştirilmiş EKK tahmincisi, heteroskedastik hata bileşenlerinin yapısını klasik hatalara indirgeyen bir En Küçük Kareler regresyonu olarak ifade edilmektedir. (Baltagi, 1995).

5.4. Otokorelasyon Analizi

Doğrusal panel-veri modellerinde otokorelasyon standart hataları bastırıldığından ve sonuçların daha az verimli olmasına neden olduğundan, panel veri modellerinde kendine özgü (*idiosyncratic*) hata terimindeki seri korelasyonun tanımlanması gerekmektedir (Drukker, 2013).

$$y_{it} = \alpha + x_{it} \beta_1 + z_i \beta_2 + \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Denklemden (5) y_{it} bağımlı değişken, x_{it} zamanla değişiklik gösteren bağımsız değişkenlerin ($1 \times K_1$) vektörü; z_i zamanla değişiklik göstermeyen bağımsız değişkenlerin

$(1 \times K_2)$ vektörü; α, β_1, β_2 'ler $(1 + K_1 + K_2)$ parametreleri; μ_i kesitsel etki seviyesi ve ε_{it} modele özgü (idiosyncratic) hata terimidir. Eğer $\mu_i; x_{it}$ ve z_i ile korelasyon göstermekteys, zamanla değişiklik gösteren ve göstermeyen katsayılar Uygulanabilir Genelleştirilmiş EKK kullanılarak etkin (*efficient*) ve tutarlı (*consistent*) bir şekilde tahmin edilebilecektir (Drukker, 2013). Modellerde otokorelasyon bulunup bulunmadığını test etmek amacıyla otokorelasyon testi için tasarlanmış olan Wooldridge testi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 5

Otokorelasyon Testleri

Model 1: Gelişmiş Ülkeler		
Test	Ki Kare	Olasılık Değeri
Wooldridge Test	63.087	0.0000***
Model 2: Yükselen Piyasa Ekonomileri		
Test	Ki Kare	Olasılık Değeri
Wooldridge Test	63.726	0.0000***

Not. *** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir.

Wooldridge testi sonuçlarına göre H_0 hipotezi her iki model için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. H_0 Hipotezinin (*Otokorelasyon yok*) reddedilmesi, modelde otokorelasyon bulunduğu işaret etmektedir. Modelde otokorelasyon mevcut olduğunda En Küçük Kareler tahmincileri verimli değildir (Greene, 2008; Baltagi vd., 2010). Ayrıca Wooldridge'a göre (2003) hata teriminde otokorelasyon mevcutsa standart regresyon modellerinden ziyade diğer tahmin yöntemleri daha verimli tahminler üretecektir.

5.5. Durağanlık Analizi

Levin, Lin ve Chu (2002) tarafından bağımlı değişkenin ek gecikmeleriyle oluşturulan model aşağıdaki şekildedir:

$$\Delta y_{it} = \phi_i y_{i,t-1} + z'_{it} \gamma_i + \sum_{j=1}^p \theta_{it} \Delta y_{i,t-j} + u_{it} \quad (6)$$

Denkleme (6) göre t istatistiğinin asimptotik olarak standart bir normal dağılım izlemesi amacıyla t_{δ}^* için $N/T \rightarrow 0$ olduğu varsayılmalıdır. Bu varsayım, zaman boyutunun (T) enine kesit boyutundan (N) daha hızlı büyümesi gerektiği anlamına gelmektedir. Levin, Lin ve Chu (2002), testlerinin 10 ila 250 panel ve panel başına 25 ila 250 gözlem olarak tanımladıkları orta büyüklükteki (*moderate size*) panellerle kullanılmasını önermektedir. Baltagi'ye göre (1995: 240-

241) $N/T \rightarrow 0$ şartı N 'nin T 'ye göre küçük olması gerektiğine işaret etmektedir ve Levin-Lin-Chu birim kök testinin uygulanabilmesi için $T > N$ olmalıdır. Bu çalışma kapsamında ele alınan her iki modelde zaman dilimi (*yıl*) sayısı ($T = 15$), yatay kesit sayısından ($N = 13$) büyük olduğundan, $T > N$ durumu her iki model için de geçerlidir ve modellerin durağanlık analizi için Levin-Lin-Chu testinin uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Modellerin durağan olup olmadığını test etmek amacıyla Levin-Lin-Chu birim kök testleri gerçekleştirilmiştir.

Tablo 6

Birim Kök Testleri

Model 1: Gelişmiş Ülkeler				
Değişkenler	İstatistik (t^*)	Olasılık (p-value)	Kesit (N)	Gözlem (T)
lnGDPp	-4.1692	0.0000***	13	15
lnK	-5.9798	0.0000***	13	15
lnL	-2.9946	0.0014***	13	15
Ecohrt	-2.7726	0.0021***	13	15
Polwgi	-3.2528	0.0006***	13	15
Model 2: Yükselen Piyasa Ekonomileri				
Değişkenler	İstatistik (t^*)	Olasılık (p-value)	Kesit (N)	Gözlem (T)
lnGDPp	-5.5875	0.0000***	13	15
lnK	-4.1033	0.0000***	13	15
lnL	-1.7385	0.0411**	13	15
Ecohrt	-2.4231	0.0786*	13	15
Polwgi	-2.6396	0.0042***	13	15

Not. *** %1 anlamlılık düzeyinde, ** %5 anlamlılık düzeyinde, * %10 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir.

Model 1 kapsamında kullanılan tüm değişkenler için %1 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilerek modelin durağan olduğuna karar verilmiştir. Model 2 kapsamında ise ekonomik büyüme, sermaye stoğu büyümesi ve politik kurumlar değişkenleri için %1 anlamlılık düzeyinde, işgücü büyümesi değişkeni için %5 anlamlılık düzeyinde, ekonomik kurumlar değişkeni için ise %10 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilerek bu modelin de durağan olduğuna karar verilmiştir.

Gerçekleştirilen testlerden hareketle modellerde değişen varyans ve otokorelasyon mevcut olması nedeniyle En Küçük Kareler tahmin edicilerinin verimli olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Greene, 2008; Baltagi vd., 2010). Literatürde kurumların ekonomik büyümeyle içsel bağlantısı

olduğu tartışılmaktadır (Dolar & Kraay, 2003; Rodrik vd., 2004). Bu bağlamda panel verilerde değişen varyans durumunda Taylor (1977) tarafından analizler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca panel verilerde otokorelasyon durumu Griliches ve Rao (1969) tarafından da analizlere konu edilmiştir. Her iki çalışmada da yazarlar tarafından Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yönteminin etkin ve verimli olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Green, 2003: 211).

Yanı sıra, Parks (1967) tarafından ortaya konan Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler tahmin yöntemi, zaman dilimi sayısı (T), yatay kesit sayısından (N) büyük veya eşit olduğunda ($T \geq N$) uygulanabilmektedir (Reed & Ye, 2011). Bu çalışmada kurulan her iki model özelinde Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri için zaman dilimi (*yıl*) sayıları ($T = 15$), yatay kesit sayılarından ($N = 13$) büyük olduğundan, $T > N$ durumu her iki model için de geçerlidir. Ayrıca Beck ve Katz (1995), Parks'ın geliştirdiği Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler tahmin yönteminin, Sıradan En Küçük Kareler tahmin yönteminden önemli ölçüde daha iyi performans gösterdiğini bildirmiştir.

5.6. Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FGLS) Tahmin Yöntemi

Çalışma kapsamında her iki model için panel veri analizinde kullanılan değişkenlerde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığının bulunması ve gözlem sayısının yatay kesit sayısından büyük olması ($T > N$) nedenleriyle; iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler tahmincisi ile analiz edilmiştir.

Tablo 7

Uygulanabilir En Küçük Kareler Tahmin Sonuçları (FGLS)

Model 1: Gelişmiş Ülkeler		
Değişkenler (Bağımlı Değişken: lnGDP)	(1)	(2)
	Uygulanabilir EKK (FGLS) Panels (correlated) corr (ar1)	Uygulanabilir EKK (FGLS) Panels (correlated) corr (psar1)
lnK	0.473*** (0.0115)	0.369*** (0.0147)
lnL	0.571*** (0.0118)	0.672*** (0.0145)
ecohrt	0.115*** (0.00574)	0.260*** (0.00950)
polwgi	0.131*** (0.00930)	-0.00250 (0.0245)
constant	4.377*** (0.200)	5.722*** (0.201)
Gözlem Sayısı	195	195
Ülke Sayısı	13	13
Model 2: Yükselen Piyasa Ekonomileri		
Değişkenler (Bağımlı Değişken: lngdp)	(1)	(2)
	Uygulanabilir EKK (FGLS) Panels (correlated) corr (ar1)	Uygulanabilir EKK (FGLS) Panels (correlated) corr (psar1)
lnK	0.929*** (0.0102)	0.844*** (0.00687)
lnL	0.0738*** (0.00737)	0.0952*** (0.00328)
ecohrt	-0.00153 (0.00996)	0.0532*** (0.00314)
polwgi	0.269*** (0.0223)	0.398*** (0.00864)
constant	-0.648*** (0.206)	1.268*** (0.164)
Gözlem Sayısı	195	195
Ülke Sayısı	13	13

Not. Parantez içinde yer alan değerler Standart Hatalardır. *** %1 önem düzeyini, ** %5 önem düzeyini, * %10 önem düzeyini ifade etmektedir.

Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler tahmincisi ile korelasyon katsayıları panel genelinde ve panel özelinde olmak üzere iki şekilde hesaplanabilmektedir. Söz konusu otokorelasyon panele özgü korelasyon katsayıları ile belirlendiğinde (*psar1*), panel seviyesindeki her gözleme ilişkin tahmin tüm paneller için En Küçük Kareler regresyonunun kalıntılarından (*residuals*) hesaplanmaktadır (Baltagi & Li, 1995). Söz konusu otokorelasyon paneller genelinde ortak bir korelasyon katsayısı ile belirlendiğinde (*ar1*) ise, ortak korelasyon katsayısı

hesaplanmaktadır. Hesaplanan *corr (psar1)* paneller arasında otokorelasyonunun olduğunu ve *ar (1)* işleminin katsayısının panele özgü olduğunu ifade etmektedir (Beck & Katz, 1995). Diğer bir deyişle *corr (psar1)*, panele özgü *ar (1)* anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, *Model 1* için paneller genelinde bir otokorelasyon katsayısı (*ar1*), *Model 2* için panel özelinde otokorelasyon katsayısı (*psar1*) durumlarında tahmin sonuçlarının daha anlamlı olduğu görülmektedir. Bu noktalardan hareketle bulguların değerlendirilmesi, *Model 1* için panel genelinde otokorelasyon durumunda, *Model 2* için ise panel özelinde otokorelasyon durumunda uygulanan Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler tahmincisi ile elde edilen sonuçlar baz alınarak gerçekleştirilmiştir.

5.7. Bulguların Değerlendirilmesi

Model 1 kapsamında seçilen Gelişmiş Ülke kategorisinde yer alan 13 ülkenin 2002-2016 yılları arasındaki verileriyle gerçekleştirilen analizler aşağıda belirtilen sonuçlar elde edilmiştir:

- Sermaye stoğu (*ln K*), toplam işgücü (*ln L*) ve ekonomik kurumlar (*ecohrt*) ve politik kurumlar (*polwgi*) katsayılarının %1 düzeyinde anlamlı olduğu ve tüm bağımsız değişkenlerin İktisadi Büyüme (*lnGDP*) ile pozitif yönlü ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir.
- Seçili Gelişmiş Ülkeler için sermaye stoğu (*ln K*) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1 nispetinde artış, ekonomik büyümede 0.473 puanlık artış sağlamaktadır. Toplam işgücü (*ln L*) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1 nispetinde artış ise ekonomik büyümede 0.571 puanlık artış sağlamaktadır.
- Çalışma kapsamında irdelenen kurumların ekonomik büyümeye etkisiyle ilgili olarak; seçili Gelişmiş Ülkeler için ekonomik kurumlar (*ecohrt*) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1'lik artış, ekonomik büyümede 0.115 puanlık artış sağlamaktadır. Politik kurumlar (*polwgi*) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1 nispetinde artış ise ekonomik büyümeyi 0.131 puan artırmaktadır.

Model 2 kapsamında seçilen Yükselen Piyasa Ekonomiler kategorisinde yer alan 13 ülkenin 2002-2016 yılları arasındaki verileriyle gerçekleştirilen analizler neticesinde aşağıda belirtilen sonuçlar elde edilmiştir:

- Sermaye stoğu ($\ln K$), toplam işgücü ($\ln L$) ve ekonomik kurumlar (*ecohrt*) ve politik kurumlar (*polwgi*) katsayılarının %1 düzeyinde anlamlı olduğu ve tüm bağımsız değişkenlerin İktisadi Büyüme ($\ln GDP$) ile pozitif yönlü ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir.

- Seçili Yükselen Piyasa ekonomileri için sermaye stoğu ($\ln K$) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1 nispetinde artış, ekonomik büyümede 0.844 puanlık artış sağlamaktadır. Toplam işgücü ($\ln L$) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1 nispetinde artış ise ekonomik büyümede 0.0952 puanlık artış sağlamaktadır.

- Çalışma kapsamında irdelenen kurumların ekonomik büyümeye etkisiyle ilgili olarak; seçili Gelişmiş Ülkeler için ekonomik kurumlar (*ecohrt*) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1'lik artış, ekonomik büyümede 0.0532 puanlık artış sağlamaktadır. Politik kurumlar (*polwgi*) bağımsız değişkeninde meydana gelen %1 nispetinde artış ise ekonomik büyümeyi 0.398 puan artırmaktadır.

Sonuçlardan *sermaye stoğu* ile *toplam işgücünün* Gelişmiş Ülkeler ile Yükselen Piyasa Ekonomileri için ekonomik büyüme ile pozitif yönlü ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Söz konusu *kontrol değişkenlerinin* etki büyüklükleriyle ilgili değerlendirme yapıldığında ise sermaye stoğunun Yükselen Piyasa Ekonomilerinin ekonomik büyümesine Gelişmiş Ülkelerden daha fazla etki ettiği belirlenmiştir. Toplam işgücünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise seçilen Gelişmiş Ülke grubu için, Yükselen Piyasa Ekonomilerinden daha fazla olduğu görülmektedir.

Çalışmanın temel ölçüm hedefi olan *iktisadi ve politik kurumların* ekonomik büyüme üzerindeki etkisiyle ilgili olarak tahmin sonuçları değerlendirildiğinde Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri için iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme ile pozitif ilişkisi içerisinde olduğu görülmektedir. Bahse konu *bağımsız değişkenlerin* etki büyüklükleri ile ilgili değerlendirme gerçekleştirildiğinde; iktisadi kurumların Gelişmiş Ülkelerin ekonomik büyümesine Yükselen Piyasa Ekonomilerinden daha fazla etki ettiği, politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise seçilen Yükselen Piyasa Ekonomileri için Gelişmiş Ülkelerden daha fazla olduğu saptanmıştır.

6. Sonuç

Bu çalışma ekonomik performansı açıklama noktasında kurumların oynadığı rolün incelenmesi amacıyla iktisadi kurumlar, politik kurumlar, Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa

Ekonomileri bağlamında değerlendirme yapılmasına olanak tanımıştır. Bu minvalde siyaset, sosyoloji, psikoloji ve diğer bilimlerden edindiği bilgileri iktisat literatürüne entegre edip sosyo-ekonomik kurumlarla ilgili tarihsel ve karşılaştırmalı araçları kullanarak analizleri disiplinlerarası bir biçimde ortaya koymayı hedefleyen Yeni Kurumsal İktisat yaklaşımının teorik temellerinin uygulanması suretiyle ekonomik performansı temelde kurumların belirlediği addedilmiştir. Bu doğrultuda iktisadi ve politik kurumlar ile ekonomik büyüme ilişkisini ele almak amacıyla toplam 26 ülke (*13 Gelişmiş Ülke, 13 Yükselen Piyasa Ekonomisi*) için 2002-2016 yıllarını kapsayan veriler kullanılmıştır.

Çalışma kapsamında bağımlı değişken olarak belirlenen ekonomik büyüme verileri modellere dâhil edilmiştir. Ekonomik büyümenin etkileşime giren birçok faktörden etkilenmesinin değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin tanımlanmasını zorlaştırabileceği noktasından hareketle, ekonomik büyümenin diğer belirleyicilerden etkilenmesine izin verilmesi durumunda kurumlar ve büyüme arasındaki ilişkilerin daha net ortaya konabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle kontrol değişkenleri olarak Penn Dünya Tablosundan (*PWT, v.9.1*) elde edilen sermaye stoğu ve toplam işgücü sayısı verileri modellere dâhil edilmiştir.

Sermaye stoğu ile toplam işgücü büyüme hızlarının Gelişmiş Ülkeler ile Yükselen Piyasa Ekonomileri için ekonomik büyüme ile pozitif yönlü ilişki içerisinde ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Sermaye stoğu artışının Yükselen Piyasa Ekonomilerinin ekonomik büyümesine Gelişmiş Ülkelerden daha fazla etki ettiği, toplam işgücü artışının ise ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin Gelişmiş Ülkelerde Yükselen Piyasa Ekonomilerinden daha fazla olduğu belirlenmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin yatırımcılar için daha cazip olması beklenmektedir, çünkü sermaye yoğunluğunun daha düşük olduğu gelişmekte olan piyasalarda marjinal sermaye oranı ve yatırımların hasılaya dönüşme hızı daha yüksek olacaktır. Bu hususun, çalışma kapsamında sermaye stoğu artışının seçilen Yükselen Piyasa Ekonomileri ülke grubunun ekonomik büyümesine Gelişmiş Ülkelerden daha fazla etki ettiği bulgusuyla paralellik arz ettiği kanaatine ulaşılmıştır.

Bir ülkenin iktisadi gelişmişlik düzeyini belirlemede kurumların önemli bir rolü olduğu konusunda çeşitli kanıtlardan hareketle ekonomik büyümenin sağlanması için hangi kurumların önemli olduğu sorusuyla karşılaşılmaktadır. Mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğü ve ekonomik özgürlükler gibi göstergeler kurumların ölçülmesinde kullanmakta ve bu göstergeler

ekonomik performansla güçlü bir şekilde ilişkilendirilmektedir. Bu doğrultuda çalışma kapsamında iktisadi kurumların temel ölçütü olarak *mülkiyet hakları, hükümet harcamaları, vergi yükü, parasal özgürlük, iş yapma özgürlüğü, ticari özgürlük yatırım özgürlüğü ve finansal özgürlük* alt bileşenlerinden oluşan Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi ve politik kurumların temel ölçütü olarak *hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik, politik istikrar ve şiddetin/terörizmin yokluğu, devletin verimliliği, düzenleyici kalite ve yolsuzluğun kontrolü* alt bileşenlerinden oluşan Dünya Yönetişim Endeksi bağımsız değişkenler olarak modellere dâhil edilmiştir.

İktisadi ve politik kurumların Gelişmiş Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri için ekonomik büyüme ile pozitif ilişki içerisinde ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. İktisadi kurumların seçilen Gelişmiş Ülkelerin ekonomik büyümesine Yükselen Piyasa Ekonomilerinden daha fazla etki ettiği, politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Gelişmiş Ülkelerden daha fazla olduğu saptanmıştır.

Gerçekleştirilen ampirik çalışma neticesinde elde edilen bulguların, çeşitli kurumsal göstergeler kullanarak iktisadi ve politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen Alesina ve Rodrik (1994), Mauro (1995), La Porta vd. (1997), Knack and Keefer (1997), Nelson ve Singh (1998), Clague vd. (1999), Rodrik (2000), Kaufmann vd. (2002; 2008; 2011), Acemoğlu vd. (2003; 2005), Dollar ve Kraay (2003), Easterly ve Levine (2003), Rodrik vd. (2004) gibi referans niteliğindeki çalışmalarla uyumlu olduğu gözlenmiştir.

Politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin, her iki durum için de ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olmasının yanında, çalışma kapsamında seçilen Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Gelişmiş Ülkelerden daha fazla olduğunun saptanması, Barro (1996) tarafından yapılan çalışmada da belirtilen görece düşük gelirli ülkelerde demokratik yapıların büyümeden ziyade durgunluğa katkıda bulunabildiği ve demokrasilerdeki lobi faaliyetlerinin çıkar grupları için kaynakların boşa harcanmasıyla sonuçlanabileceği hususları göz önüne alındığında makul gözükmektedir.

Netice itibarıyla bu çalışma kapsamında hem Gelişmiş Ülkeler, hem de Yükselen Piyasa Ekonomileri için elde edilen politik kurumların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği bulguları, mülkiyet haklarının güvence altına alındığı ve demokratik ortamın oluşturulduğu durumlarda

ekonomik büyüme ile pozitif bir ilişki gözlemlendiğine ilişkin hâkim literatürle uyumlu gözükmektedir.

Geride kalan son beş asırda kişi başına düşen gelirden ülkeler arasında dramatik bir farklılaşma meydana gelmiştir. Dünya ekonomisine bakıldığında 16. yüzyılda en zengin bölge (*Avrupa*) ile en yoksul bölge (*Afrika*) arasındaki kişi başına düşen GSYH oranlarında 2-3 kat fark bulunmakta iken, 21. yüzyılda bu fark 100 kat civarına yükselmiştir (Todaro & Smith, 2009: 79-81). Son yarım binyılda günümüzün gelişmiş ülkelerinin gelişmekte olan ülkelere çok daha yüksek ekonomik büyüme performansı göstermiş olduğu izahından varedilir. Gelişmekte Olan Ülkeler, Gelişmiş Ülkelerin teknolojik üstünlüğü karşısında rekabet açısından dezavantajlı konumda bulunmaktadır. Bu duruma yol açan nedenlerden olan eşitsiz kurumların varlığı, bireylerin kaynaklara erişim ve gelirlerini artırma kapasitelerini azaltarak ekonomik gelişimi sınırlandırmaktadır. Belirli çıkar gruplarına yarar sağlayan ve kaynaklar üzerinde tekel oluşturmaya cevaz veren kurumlar az gelişmişliğin temel sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erken sanayileşme dönemlerinde günümüzün gelişmiş ülkelerinin çoğu girişimcilere geniş fırsatlar sağlayan ekonomik kurumlara sahip vaziyetteydi. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere daha hızlı büyüyerek onlara yetişmeleri için gelişmiş ülkelerin başarılarından dersler çıkarmaları ve iyi kurumların özendirilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan, kurumların özendirilmesi sabit birtakım kurumların tüm ülkelere dayatılması anlamına gelmemelidir. Bu anlamda ülkelerin karakteristik özelliklerinin göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Gelişmekte olan ülkelere kurumlarını aşırı hızlı bir şekilde yenilemeleri için baskı kurmamaya özen gösterilmelidir, çünkü günümüzün gelişmiş ülkelerinin benzer kalkınma evreleriyle karşılaştırıldığında bugünün gelişmekte olan ülkelerinin hâlihazırda görece gelişmiş kurumlara sahip olduğu görülmektedir. Literatürde günümüzün gelişmiş ülkelerinin gelişmekte olan ülkelere iyi politikalar önerirken, zirveye ulaşmak için tırmandıkları merdiveni tekmeleyerek gelişmekte olan ülkelerin erişiminden uzaklaştırdığı yönünde görüşler de bulunmaktadır (Chang, 2002). Gelişmekte olan ülkeler için kurumların kalitelerini iyileştirmeleri son derece önemlidir, bununla birlikte kurumsal iyileşme süreci sabırla ve tedricen atılması gereken bir süreç olmalıdır.

Kaynaklar

- Acemoğlu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2001). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369-1401. doi: 10.5202/rei.v1i2.1.
- Acemoğlu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2002). Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution. *The quarterly journal of economics*, 117(4), 1231-1294. doi: 10.1162/003355302320935025.
- Acemoğlu, D., Johnson, S., Robinson, J. & Thaicharoen, Y. (2003). Institutional causes, macroeconomic symptoms: volatility, crises and growth. *Journal of monetary economics*, 50(1), 49-123. doi:10.1016/S0304-3932(02)00208-8.
- Acemoğlu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2005). *Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth in Handbook of Economic Growth*. Amsterdam: Elsevier.
- Acemoğlu, D. (2009). *Introduction to modern economic growth*. Cambridge, M.A: Princeton University Press.
- Alagidede, P. & Mensah, J. O. (2018). Construction institutions and economic growth in sub-Saharan Africa. *African Review of Economics and Finance*, 10(1), 136-163. Alınan yer http://mpra.ub.uni-muenchen.de/86617/1/MPRA_paper_86617.pdf.
- Alesina, A. & Rodrik, D. (1994). Distributive politics and economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 109(2), 465-490. doi: 10.2307/2118470.
- Alesina, A., Özler, S., Roubini, N. & Swagel, P. (1996). Political instability and economic growth. *Journal of Economic Growth*, 1(2), 189-211. doi:10.1007/BF00138862.
- Andersen, T. B. & Jensen, P. S. (2013). Institutions and growth acceleration. *Discussion Papers on Business and Economics*, (7). Alınan yer Syddansk Universitet.
- Baltagi, B. H. (1995). *Econometric analysis of panel data* (Vol. 2). New York: Wiley.
- Baltagi, B. H. & Li, Q. (1995). Testing AR (1) against MA (1) disturbances in an error component model. *Journal of Econometrics*, 68(1), 133-151. doi:10.1016/0304-4076(94)01646-H.
- Baltagi, B. H., Jung, B. C. & Song, S. H. (2010). Testing for heteroskedasticity and serial correlation in a random effects panel data model. *Journal of Econometrics*, 154(2), 122-124. doi:10.1016/j.jeconom.2009.04.009.
- Barro, R. J. (1996). Determinants of economic growth: A cross-country empirical study (No. 5698). *National Bureau of Economic Research*, Alınan yer <http://www.nber.org/papers/w5698.pdf>.
- Beck, N. & Katz, J. N. (1995). What to do (and not to do) with time-series cross-section data. *American Political Science Review*, 89(3), 634-647. doi: 10.2307/2082979.

- Beck, N. Katz, J. N. & Tucker, R. (1998). Taking time seriously: Time-series-cross-section analysis with a binary dependent variable. *American Journal of Political Science*, 42, 1260-1288. doi: 10.2307/2991857.
- Buchanan, J. M. & Tullock, G. (1962). *The calculus of consent* (Vol. 3). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Chang, H. J. (2002). Breaking the mould: an institutionalist political economy alternative to the neo-liberal theory of the market and the state. *Cambridge Journal of Economics*, 26(5), 539-559. doi: 10.1093/cje/26.5.539.
- Chinn, M. D. & Ito, H. (2006). What matters for financial development? Capital controls, institutions, and interactions. *Journal of Development Economics*, 81(1), 163-192. doi: 10.1016/j.jdeveco.2005.05.010.
- Chong, A. & Calderon, C. (2000). Causality and feedback between institutional measures and economic growth. *Economics & Politics*, 12(1), 69-81. doi: 10.1111/1468-0343.00069.
- Clague, C., Keefer, P., Knack, S. & Olson, M. (1999). Contract-intensive money: contract enforcement, property rights, and economic performance. *Journal of Economic Growth*, 4(2), 185-211. doi: 10.1023/A:1009854405184.
- De Haan, J. & Sturm, J. E. (2000). On the relationship between economic freedom and economic growth. *European Journal of Political Economy*, 16(2), 215-241. doi: 10.1016/S0176-2680(99)00065-8.
- De Long, J. B. & Shleifer, A. (1993). Princes and merchants: European city growth before the industrial revolution. *The Journal of Law and Economics*, 36(2), 671-702. doi: 10.1086/467294.
- Dollar, D. & Kraay, A. (2003). Institutions, trade, and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 133-162. doi: 10.1016/S0304-3932(02)00206-4.
- Drukker, D. M. (2003). Testing for serial correlation in linear panel-data models. *The Stata Journal*, 3(2), 168-177. doi: 10.1177/1536867x0300300206.
- Easterly, W. & Levine, R. (2003). Tropics, germs, and crops: how endowments influence economic development. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 3-39. doi: 10.3386/w9106.
- Feenstra, R. C., Robert I. & Marcel P. T. (2015). The Next Generation of the Penn World Table. *American Economic Review*, 105(10), 3150-3182. doi: 10.1257/aer.20130954.
- Flachaire, E., García-Peñalosa, C. & Konte, M. (2014). Political versus economic institutions in the growth process. *Journal of Comparative Economics*, 42(1), 212-229. doi: 10.1016/j.jce.2013.05.001.
- Gadelha, A. & Divino, J. (2019). Institutions, growth and economic stability. *Economics Bulletin*, 39(1), 554-563. Alinan yer <http://www.accessecon.com/Pubs/EB/2019/Volume39/EB-19-V39-I1-P56.pdf>.

- Glaeser, E. L., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2004). Do institutions cause growth? *Journal of Economic Growth*, 9(3), 271-303. doi: 10.2139/ssrn.556370.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric analysis*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Greene, W. H. (2008). *The econometric approach to efficiency analysis. The measurement of productive efficiency and productivity growth*, Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall. 1(1), 92-250.
- Greif, A. (2006). *Institutions and the path to the modern economy: Lessons from medieval trade*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Griliches, Z. & Rao, P.(1969). Small-sample properties of several two-stage regression methods in the context of auto-correlated errors. *Journal of the American Statistical Association*, 64(325), 253-272. doi: 10.1080/01621459.1969.10500968.
- Groningen Growth and Development Centre. (2019). Penn World Table v.9.1. *Capital Stock (Constant US\$); Number of Persons Engaged (Million)*. doi: 10.15141/S50T0R.
- Hall, R. E. & Jones, C. I. (1999). Why do some countries produce so much more output per worker than others? *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83-116. doi: 10.1162/003355399555954.
- Hamilton, W. H. (1919). The institutional approach to economic theory. *The American Economic Review*, 9(1), 309-318. Alınan yer <http://www.jstor.org/stable/1814009>.
- Han, C., Orea, L. & Schmidt, P. (2005). Estimation of a panel data model with parametric temporal variation in individual effects. *Journal of Econometrics*, 126(2), 241-267. doi: 10.1016/j.jeconom.2004.05.002.
- Harville, D. (1976). Extension of the Gauss-Markov theorem to include the estimation of random effects. *The Annals of Statistics*, 4(2), 384-395. Alınan yer <http://www.jstor.org/stable/2958209>.
- Heckelman, J. C. & Knack, S. (2009). Aid, economic freedom, and growth. *Contemporary Economic Policy*, 27(1), 46-53. doi: 10.1111/j.1465-7287.2008.00123.x.
- Heekyung, S. (2016). Trust, economic growth and importance of the institution. *International Journal of Economic Sciences*, 5(4), 32-50. doi: 10.20472/ES.2016.5.4.003.
- Heritage Foundation. (2016). Index of Economic Freedom. Alınan yer <http://www.heritage.org/index/> (10.05.2019).
- Hodgson, G. M. (1998). The approach of institutional economics. *Journal of Economic Literature*, 36(1), 166-192. Alınan yer Researchgate.
- Hoyos, R. E. & Sarafidis, V. (2006). Testing for cross-sectional dependence in panel-data models. *The Stata Journal*, 6(4), 482-496. doi: 10.1177/1536867X0600600403.

- Imbens, G. W. & Wooldridge, J. M. (2009). Recent developments in the econometrics of program evaluation. *Journal of Economic Literature*, 47(1), 5-86. doi: 10.1257/jel.47.1.5.
- Kaufmann, D., Kraay, A. & Zoido-Lobaton, P. (2002). Governance matters II: updated indicators for 2000-01 (Vol. 2772). *World Bank Publications*, 1-103. Alınan yer <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>.
- Kaufmann, D., Kraay, A. & Mastruzzi, M. (2008). Governance matters VII: aggregate and individual governance indicators 1996-2007. *World Bank Publications*, 1-102. Alınan yer <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>.
- Kaufmann, D., Kraay, A. & Mastruzzi, M. (2011). The worldwide governance indicators: methodology and analytical issues. *Hague Journal on the Rule of Law*, 3(2), 220-246. Alınan yer <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>.
- Knack, S. & Keefer, P. (1997). Institutions and economic performance: cross-country tests using alternative institutional measures. *Economics and Politics*, 7(3), 207-227. doi: 10.1111/j.1468-0343.1995.tb00111.x.
- Kormendi, R. C. & Meguire, P. G. (1985). Macroeconomic determinants of growth: cross-country evidence. *Journal of Monetary Economics*, 16(2), 141-163. doi: 10.1016/0304-3932(85)90027-3.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A. & Vishny, R. (1997). Legal determinants of external finance. *Journal of Finance*, 1131-1150. doi: 10.1111/j.1540-6261.1997.tb02727.x.
- Levin, A., Lin, C. F. & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24. doi: 10.1016/S0304-4076(01)00098-7.
- Levine, R. & Renelt, D. (1992). A sensitivity analysis of cross-country growth regressions. *The American Economic Review*, 942-963. Alınan yer <https://www.jstor.org/stable/2117352>
- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme: sivil yönetimin gerçek kökeni boyutu ve amacı üzerine bir deneme*. İstanbul: Ebabel Yayınları. (Eserin orijinali 1689'da yayınlanmıştır).
- Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712. doi: 10.2307/2946696.
- Morgan Stanley Capital International. (2019). Market Classifications. Alınan yer <https://www.msci.com/market-classification> (10.05.2019).
- Nelson, M. A. & Singh, R. D. (1998). Democracy, economic freedom, fiscal policy, and growth in LDCs: a fresh look. *Economic Development and Cultural Change*, 46(4), 677-696. doi: 10.1086/452369.
- North, D. & Thomas, R. P. (1973). *The rise of the western world: A new economic history*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

- North, D. (1981). *Structure and change in economic history*. New York: W. W. Norton & Co.
- North, D. (1990), *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- North, D. (1990). A transaction cost theory of politics. *Journal of Theoretical Politics*, 2(4), 355-367. doi: 10.1177/0951692890002004001.
- North, D. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112. doi: 10.1257/jep.5.1.97.
- North, D. (2008). *Institutions and the performance of economies over time*, Handbook of new institutional economics: Springer, 21-30.
- Olson, M. (1993). Dictatorship, democracy, and development. *American Political Science Review*, 87(3), 567-576. doi: 10.2307/2938736.
- Ostrom, E. (2008). Doing Institutional Analysis: Digging Deeper than Markets and Hierarchies. In Menand & Shirley (Eds.) *Handbook of New Institutional Economics*, 819-848. doi: 10.1007/978-3-540-69305-5_31.
- Persson, T. & Tabellini, G. (1994). Is inequality harmful for growth? *The American Economic Review*, 600-621. Alınan yer <https://www.jstor.org/stable/2118070>.
- Parks, R. W. (1967). Efficient estimation of a system of regression equations when disturbances are both serially and contemporaneously correlated. *Journal of the American Statistical Association*, 62(318), 500-509. doi: 10.1080/01621459.1967.10482923.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cesifo Working Paper*, No: 1229. doi: 10.17863/CAM.5113.
- Reed, W. R. & Ye, H. (2011). Which panel data estimator should I use? *Applied Economics*, 43(8), 985-1000. doi: 10.1080/00036840802600087.
- Rodrik, D. (1997). Democracy and economic performance. *Harvard University*, December, 14.1999 (1997), 707-38. Alınan yer <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/democracy-economic-performance.pdf>.
- Rodrik, D. (2000). Institutions for high-quality growth: what they are and how to acquire them. *Studies in Comparative International Development*, 35(3), 3-31. doi: 10.3386/w7540.
- Rodrik, D., Subramanian A. & Trebbi F. (2004); Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration, *Journal of Economic Growth*, 9(2). doi: 131-65. 10.3386/w9305.
- Rodrik, D. (2005). *Growth strategies handbook of economic growth*. Cambridge, MA: Elsevier B.V. 968-1010. Alınan yer <https://www.nber.org/papers/w10050.pdf>.
- Rousseau, J. J. (2015). *Toplum sözleşmesi*. On Dördüncü Baskı. (çev. Vedat Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin orijinali 1762'de yayımlanmıştır).

- Şanlı, D. (2013). Nitelik Uyarlanmış Beşeri Sermaye Endeksi 1976-2013. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 1(1), 13-49. doi: 10.25229/beta.263942.
- Scully, G. W. (1988). The institutional framework and economic development. *Journal of Political Economy*, 96(3), 652-662. Alınan yer <https://www.jstor.org/stable/1830363>.
- Smith, A. (1987). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Vol. 6). Homewood: Irwin. (Eserin orijinali 1776'da yayınlanmıştır).
- Sucu, M. B. (2017). Yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik özgürlük, büyüme ve kalkınma ilişkisi: bir panel veri analizi. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 2(2), 135-167. doi: 10.25229/beta.292109.
- Taylor, W. E. (1977) Small Sample Properties of a Class of Two Stage Aitken Estimators. *Econometrica*, 45, 497-508. Alınan yer <https://www.jstor.org/stable/1911224>.
- Todaro, M. P. & Smith, S. C. (2009). *Economic development*. Boston: Pearson Addison Wesley.
- Veblen, T. (1899). *The theory of the leisure class*. Alınan yer <http://moglen.law.columbia.edu/LCS/theoryleisureclass.pdf>.
- Weede, E. (2006). Economic freedom and development: new calculations and interpretations. *Cato Journal*, 26, 511. Alınan yer <https://object.cato.org/files/serials/files/cato-journal/2006/11/cj26n3-6.pdf>.
- Williamson, O. E. (1993). Transaction cost economics and organization theory. *Industrial and Corporate Change*, 2(2), 107-156. doi: 10.1093/icc/2.1.107.
- Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613. Alınan yer <https://www.jstor.org/stable/2565421>.
- Wooldridge, J. M. (2003). Further results on instrumental variables estimation of average treatment effects in the correlated random coefficient model. *Economics Letters*, 79(2), 185-191. doi: 10.1016/S0165-1765(02)00318-X.
- World Bank. (2019). *GDP Per Capita (Constant US\$)*. Alınan yer <http://data.worldbank.org/> (10.05.2019).
- World Bank. (2019). *Worldwide Governance Indicators*. Alınan yer <http://info.worldbank.org/governance/wgi/> (10.05.2019).

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume IV, Issue 2, pp. 33-63, 2019

<http://www.betajournals.org>

Original Article / Araştırma Makalesi

Received / Alınma: 18.10.2019 Accepted / Kabul: 16.11.2019

Bireysel Emeklilik Sistemi: Vergi İndirimi ve Devlet Katkısı Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme

Nadide YİĞİTELİ^a

Derya KARAGÖZ^b

Yusuf DEMİRCİ^c

^aSosyal Güvenlik Uzmanı, SGK, Ankara, TÜRKİYE <https://orcid.org/0000-0002-0632-7253>

^bSosyal Güvenlik Uzmanı, SGK, Ankara, TÜRKİYE <https://orcid.org/0000-0002-2858-5608>

^cSosyal Güvenlik Uzmanı, SGK, Ankara, TÜRKİYE <https://orcid.org/0000-0003-3281-903X>

ÖZ

Bireysel emeklilik sistemi (BES), kamu emeklilik sistemlerini tamamlayıcı rolü bulunan belirlenmiş katkı esaslı fonlu emeklilik sistemidir. BES'in iki ana fonksiyonu bulunmaktadır. Bunlar kişilerin emeklilik dönemlerine yönelik ek gelir sağlama ve ekonomideki tasarruf düzeyini artırma fonksiyonlarıdır.

Bu çalışmada, Türkiye'de bireysel emeklilik planlarına katılımın il, yaş ve cinsiyete göre farklılaşma durumları incelenmiş olup vergi indirim teşviki ile devlet katkısı uygulamalarının sisteme girişlerdeki etkisi analiz edilmiştir. Ayrıca vergi indirim teşviki ile devlet katkısı uygulamasının kişiler açısından sağladığı getiriler karşılaştırılmıştır.

Çalışmada, BES'e katılımın Türkiye'de il, yaş, cinsiyet ve teşvik mekanizmaları gibi değişkenlerden anlamlı bir şekilde etkilendiği sonucuna varılmış olup vergi indirimi teşvikine göre devlet katkısı uygulamasının, kişileri daha uzun süre sistemde kalmaya teşvik edeceği ve böylece tasarruf oranlarının artırılması amacıyla daha fazla hizmet edeceği bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tasarruf, Bireysel Emeklilik Sistemi, Emeklilik Sistemi, Vergi İndirimi, Devlet Katkısı

JEL Kodu

E20, E21, G22, G28

İLETİŞİM Nadide YİĞİTELİ ✉ nadidegulbay@gmail.com ☒ Sosyal Güvenlik Uzmanı, SGK, Ankara, TÜRKİYE

Makalede yer verilen yorum ve görüşler yazarlara ait olup çalıştıkları kurumla ilgisi bulunmamaktadır.

Individual Pension System: An Assessment on Tax Relief and Government Contribution

ABSTRACT

Individual Pension System (IPS) is a defined contribution-based pension system that has a complementary role to public pension systems. The (IPS) has two main functions. These are the functions of providing additional income for retirement periods and increasing the level of savings in the economy.

In this study; gender, age and provincial variables of IPS participation were examined in Turkey. Then, it was investigated whether the state contribution incentive implemented in place of the tax incentive had a statistically significant effect on the number of participants. In addition, the benefits that an individual entering a individual pension system would receive in the old and the new system were compared.

We conclude that gender, age and provincial variables are statistically significant variables in IPS participation in Turkey. Also, according to our results, the state contribution incentive system positively differentiates the number of participants and the results are statistically significant. Finally, the study finds that compared with the tax incentive, the state contribution encourages people to stay in the system for a longer period of time and thus serve the purpose of increasing savings rates.

Keywords

Savings, Individual Pension Schemes, Pension System Tax Relief, State Contribution

JEL Classification

E20, E21, G22, G28

1. Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının “Sosyal Güvenlik Hakkı” başlıklı 60’ıncı maddesinde; “Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar” ifadelerine yer verilmiştir.

Sosyal güvenlik kavramı anayasal metinler ile birlikte uluslararası sözleşmelerde de ifadesini bulmuştur. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 22’nci maddesinde; “Herkesin toplumun bir üyesi olarak, sosyal güvenliğe hakkı vardır. Ulusal çabalarla ve uluslararası iş birliği yoluyla ve her devletin örgütlenmesine ve kaynaklarına göre herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişimi için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir.” hükümlerine yer verilmiştir.

Sosyal güvenlik sistemi Dünya Bankası tanımlamasına göre 5 kademeli bir yapıya sahiptir. Sıfırıncı sütun olarak tabir edilen ilk sütunda sosyal koruma amaçlı olarak kişilere yapılan karşılıksız yardımlar yer almaktadır. Birinci sütunda zorunlu kamu emeklilik sigortası, ikinci ve üçüncü sütunlarda ise zorunlu özel ve gönüllülüğe dayalı bireysel emeklilik sigortaları bulunmaktadır. Dördüncü sütun ise gayri resmi yardımlar, sosyal amaçlı destekler (sağlık, barınma

vb.) ve bireysel servet ve varlıkları (gayrimenkul vb.) içermektedir. Sıfırıncı sütun vergilerle finanse edilirken birinci sütun dağıtım esasına göre işlemekte olup primlerle finanse edilmektedir. İkinci ve üçüncü sütun emeklilik sistemlerinde genel itibariyle fonlu sistem uygulanmaktadır. Bu sütunlarda bireylerden yapılan kesintiler her sigortalı için ayrı hesaplarda biriktirilmekte ve emeklilik şartlarını sağladıkları tarihteki değerleri ile kişilere aylık ya da toptan ödeme şeklinde verilmektedir. Dördüncü sütun ise niteliği gereği gayri finansaldır (Holzmann, Hinz, & Dorfman, 2008).

Özetle bu beşli yapının ilk iki sütünü dağıtım esasına göre çalışırken ikinci ve üçüncü sütun emeklilik sistemleri tasarruf odaklı bireysel fon hesapları, dördüncü sütun ise gayri resmi yardımlar ve kişisel servet birikimi üzerinden işleyişini sürdürmektedir. Yukarıdaki sınıflandırmaya göre Bireysel Emeklilik Sistemi (BES) gönüllülüğe dayalı ve fonlu bir üçüncü sütun emeklilik sistemidir.

Çalışmada öncelikle, bireysel emeklilik uygulamaları ile tasarruflar arasındaki ilişkiyi ele alan teorik ve analitik çalışmalara ilişkin literatür özeti sunulmakta olup üçüncü bölümde yurtiçi tasarrufların önemi tartışılmakta, sonraki bölümlerde ise bir tasarruf aracı olarak BES'in tarihsel gelişimi ve Türkiye'deki BES sistemine ilişkin genel bir çerçeve sunulmuştur. Uygulama bölümünde ise Türkiye'de bireysel emeklilik planlarına katılımın cinsiyet, yaş ve illere göre farklılaşma durumları incelenmiş olup vergi indirimi ile devlet katkısı uygulamalarının sisteme girişlerdeki etkisi analiz edilmiştir.

2. Literatür Özeti

Kohl ve O'Brien (1998)'de, OECD ülkelerinde vergi teşvikine dayalı olarak bireysel tasarrufların ulusal tasarruf düzeyini artırıp artırmadığını incelemişlerdir. Buna göre vergi teşvikli bireysel tasarruf hesapları tasarruf düzeylerini %20 ila %25 arasında artırmaktadır.

Attanasio ve Rohwedder (2003) çalışmalarında, İngiltere'de gerçekleştirilen reforma bağlı olarak bireylerin emeklilik birikimleri ile gönüllü tasarruf düzeyleri arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Hanehalkı tüketim anketi verilerine dayalı olarak yapılan analizde kazanca dayalı emeklilik planlarının özel tasarruflar üzerindeki etkisinin negatif olduğu sonucuna varılmıştır.

Epley vd. (2006)'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde ekonominin canlandırılması amacıyla getirilen vergi iadesi uygulaması ile bireylerin daha çok harcama yapmalarının teşvik edilmesine yönelik olarak Boston bölgesinde vergi iadesinden faydalananlar üzerinde bir anket

çalışması düzenlemişlerdir. Ankette, vergi iadesi ile vergi ikramiye kavramları üzerinden oluşturulan iki ayrı metin, vergi iadesinin hükümetin vergi geliri fazlasından dolayı yapıldığı vergi ikramiyesinin ise bütçe fazlası nedeniyle gerçekleştirildiği ifadelerine yer verilerek katılımcılara rastgele okutturulmuştur. Deneklere katıldıkları ankete göre aldıkları iade ya da ikramiye tutarının ne kadarını harcadıkları sorulmuştur. Vergi iadesi anketini okuyan grup yapılan gelir transferinin %25'ini, vergi ikramiyesi anketini okuyanlar ise %87'sini harcadıklarını ifade etmişlerdir. Bu sonuçtan hareketle çalışmada, bireylerin, ellerine geçen gelirin kavramsal içeriğinden etkilenecek harcama kararlarını farklılaştırdıkları belirtilmiştir.

Aguila (2011), Meksika'da bireysel emeklilik planlarının tasarruflara etkisini ele aldığı çalışmasında makro düzeyde bireysel emeklilik fonlarının tasarruf düzeyini artırdığını ancak mikro ölçekte bireylerin emeklilik refahlarındaki artışın bireysel tüketimlerini artırarak tasarruflarda azalışa neden olabileceğini ifade etmiştir.

Eser ve Toigonbaeva (2011)'de ABD'de emeklilik sistemi ile vergi teşviki arasındaki davranışsal ilişkiyi ele alan araştırmalarda çoğu emeklilik sözleşmesinin başlangıçtaki tanımlanma durumunun katılmama yönünde olduğu belirtilmiştir. Çalışmaya göre, çalışanlar emeklilik planına göre tasarruf edip etmeme kararını çok zahmetli bulduklarından başlangıçta kendileri için tanımlı seçeneği kabul etmektedirler. Emeklilik sözleşmesinin başlangıç tanımlanma şeklinin katılma olarak değiştirilmesi durumunda katılım oranında artış olmaktadır.

Anton vd. (2014) tarafından İspanya'da özel emeklilik planlarının ulusal tasarruflar üzerindeki etkileri panel veri analizine dayalı sabit etkiler modeli ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda özel emeklilik uygulamalarına özendirmek için yapılan vergi teşviklerinin ulusal tasarruflar üzerinde artırıcı bir etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır.

İşseveroğlu ve Hatunoğlu (2012) çalışmalarında Türkiye'de, vergi indirimi uygulamasının devlet katkısı teşvikine dönüştürülmesi ile yararlanıcı potansiyelinin arttığını bunun da tasarrufları artıracığını belirtmişlerdir. Yazarlarca; tasarruf oranındaki artışın risk primini düşüreceği ancak sistemde asgari getiri garantisinin olmayışının sistemden çıkışlara ve dolayısıyla da emeklilik tasarruflarında azalışa neden olabileceği vurgulanmıştır.

Özel ve Yalçın (2013) çalışmalarında, Türkiye dahil 16 ülke için yapılan çalışmada özel emeklilik uygulamalarının yurtiçi tasarruf düzeyleri üzerindeki etkisini panel veri analizi ile test

etmişlerdir. Çalışma sonucunda özel emeklilik uygulamalarının yurtiçi tasarruf oranlarını yaklaşık 1,5 puan artırdığı sonucuna varılmıştır.

Gürel ve Özer (2014) tarafından BES'e ilişkin bilgi düzeyinin belirlenmesi amacıyla Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulunda öğrenim gören 126 üniversite öğrencisiyle anket yapılmıştır. Ankette katılanların %3 bireysel emeklilik sigortalısı olduklarını ifade etmiştir. Ankette BES'i olmayanlara neden BES yaptırmadıkları sorulmuş ve deneklerin %45'i ekonomik nedenlerle yaptırmadıklarını ifade etmişlerdir. BES yaptırmama nedenlerinin ekonomik olmadığını belirtenlerin oranı ise %42'dir.

Büyükkara ve Balcı (2014) çalışmasında, Türkiye'deki bireysel emeklilik sisteminin yeni ve eski uygulamaları değerlendirilmiş ve yeni BES teşvik sistemiyle getirilen değişiklikler analiz edilmiştir. Çalışmada, yeni sistem ile getirilen esas önemli değişikliğin devlet katkısından ziyade vergi tevkifat matrahı olduğu değerlendirilmiş ve sonuç olarak katılımcıların yeni sistemi olumlu olarak karşıladıkları sonucuna varılmıştır.

Teyyare ve Sayaner (2018), Türkiye'de bireysel emeklilik sisteminin tasarruflar üzerindeki etkilerini inceledikleri teorik çalışmada; bireysel emekliliğe talepteki artışın büyüme hedefine ulaşmak ve gerekli yatırımları artırmak suretiyle sürdürülebilir büyümeye imkân sağlayacağı sonucuna varmışlardır.

BES reformu ile artan fon tutarının mevcut tasarruflarla mı yoksa diğer tasarruf kaynaklarından mı finanse edildiği konusunda yaşanan tereddütleri gidermek amacıyla Emeklilik Gözetim Merkezince 2013 yılı Ocak-Ağustos dönemini kapsayan bir anket gerçekleştirilmiştir. Ankette sorulan "Sisteme girmeden önce tasarruf yapıyor muydunuz?" sorusuna katılımcıların %52,4'ünün hayır, %47,6'sı ise evet cevabını vermiştir. Anket sonucu BES'in bireyleri tasarruf etmeye teşvik ettiğini göstermiştir.

3. Yurtiçi Tasarrufların Önemi

Kişilerin tüketim ve tasarruf kararları, ekonominin yatırım ve büyüme potansiyelini etkileyen önemli bir tercih olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün daha az tüketerek tasarruf etme kararı kişilere gelecekteki dönemde daha fazla tüketim imkânı sunmakta; bugünkü tasarrufunun karşılığında kişinin gelecekte daha fazla tüketme ihtimali ise kişiyi tasarrufa yönlendiren yegâne motivasyon kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda tüketim ve tasarruf kararı, veri

harcanabilir gelir düzeyinde birbiriyle aynı olan kararlar olup, kişilerin tasarruf eğilimlerini belirleyen bir dizi faktör tarafından belirlenmektedir.

Mevcut gelir, gelecekte beklenen gelir değişimleri, gelecek ile ilgili beklentiler, reel faiz oranı, vergiler ve kamu harcamaları gibi maliye politikası eğilimleri ulusal tasarrufu belirleyen faktörler arasında yer almaktadır. Mevcut gelirdeki bir artış, ulusal tasarrufu artırırken, gelecekte beklenen gelir artışı, bugünkü tüketimi artırarak ulusal tasarrufu azaltıcı etkiye sahip olmaktadır. Beklenen reel faiz oranının ulusal tasarruf üzerindeki etkisi iki zıt yönlü büyüklük tarafından belirlenmektedir. Beklenen reel faiz oranındaki bir yükselme belli bir tasarruf planına erişmek için daha az tasarrufun yeterli olması anlamına gelmektedir. Reel faiz oranındaki bir yükselme, bugünkü tüketimi daha pahalı kılacağı için ikame etkisi nedeniyle ulusal tasarrufu artırmakta; ancak veri tüketim seviyesinde reel faiz oranındaki artışın kişiyi daha varlıklı hale getirmesi olarak ifade edilebilen gelir etkisi nedeniyle de kişi daha fazla tüketimi tercih edeceğinden ulusal tasarrufu azaltıcı etkide bulunmaktadır. Reel faiz oranının ulusal tasarruf üzerindeki nihai etkisi bu iki büyüklüğe bağlı olup iktisat okullarının dayandığı varsayımlara göre bu büyüklükler ve tasarrufların ekonomi üzerindeki nihai etkileri farklılaşmaktadır (Bernanke, Abel, & Croushore, 2017).

Mal ve hizmet ticareti ile borç ve kredi işlemleri konusunda dünya ile entegre olan ekonomiler açık ekonomi olarak nitelendirilmekte olup bu ekonomilerde mal, faktör ve sermaye hareketliliği bulunmaktadır. Kapalı ekonomilerden farklı olarak bu ekonomilerde yatırımların sadece yurtiçi tasarruflarla finanse edilmesi zorunluluğu ortadan kalkmakta; mal ve sermaye hareketliliğinin sunmuş olduğu fırsat ile ülkenin harcamalarının ilgili dönemdeki ülke üretimine eşit olması gerekmemektedir. Bununla birlikte, açık ekonomide mal piyasasının dengede olması için ulusal tasarrufun yurtiçi yatırım miktarı ile cari hesap bakiyesinin toplamına eşit olması matematiksel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Milli gelir özdeşliklerinden hareketle tasarruf-yatırım farkı net ticaret dengesine karşılık gelmekte olup bu kalem diğer yandan da net sermaye çıkışı ile dengelenmektedir. Net sermaye çıkışı ülkedeki yerleşiklerin yurtdışına verdikleri borç ile yabancıların ülkeye verdikleri borç arasındaki fark olup negatif ise ekonomiye sermaye girişi olmakta tasarrufu aşan yatırımlar yurtdışından borçlanarak finanse edilmektedir. Ters durumda ise ülkeden sermaye çıkışı olmaktadır (Mankiw, 2009).

Dolayısıyla, ulusal tasarrufların, ulusal sermaye stokunu artırmak ve net sermaye çıkışı olarak dış ülkelerin yabancı varlık stokunu artırmak olmak üzere iki kullanım alanı bulunmaktadır. Büyüme için finanse etmekte yurtiçi tasarrufların yetersiz olduğu durumda dış finansman bağımlılığı artmakta bu ise büyümenin sürdürülebilirliği açısından riskli bir durum oluşturmaktadır. Dış finansmana erişim imkânı ulusal tasarrufun mümkün kıldığından daha fazla bir büyüme potansiyeline imkân sağlarken ekonomi genelinde bir dizi kırılmalığa da neden olmaktadır.

Sonuç itibarıyla, yurtiçi tasarrufların artması sürdürülebilir büyümenin sağlanması açısından hayati öneme sahiptir. Düşük tasarruf ve en nihayetinde artan dış finansmana bağımlılık ve neden olduğu kırılmalıklar, politikacıları ve araştırmacıları, ulusal tasarrufların artırılması noktasında çözüm arayışlarına sevk etmiştir. Bireysel emeklilik sistemi de tasarrufların artırılması noktasında önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir.

4. Bir Tasarruf Aracı Olarak Bireysel Emeklilik Sistemi

4.1. Tarihsel Gelişimi

Sosyal güvenlik sistemlerindeki dönüşüm iş yapma ve üretim biçimlerinin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. Sanayileşme öncesi iş çevrelerinde daha çok yardım odaklı ve dayanışma kültürüne göre işleyen bu yapı sanayileşme ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır. Bugünkü anlamda sosyal güvenlik sisteminin temeli, sanayi devrimi sonrasında işçi sınıfının sosyal risklerden korunması amacıyla Alman Devlet Adamı Otto Von Bismarck tarafından oluşturulan sosyal sigorta sistemine dayanmaktadır.

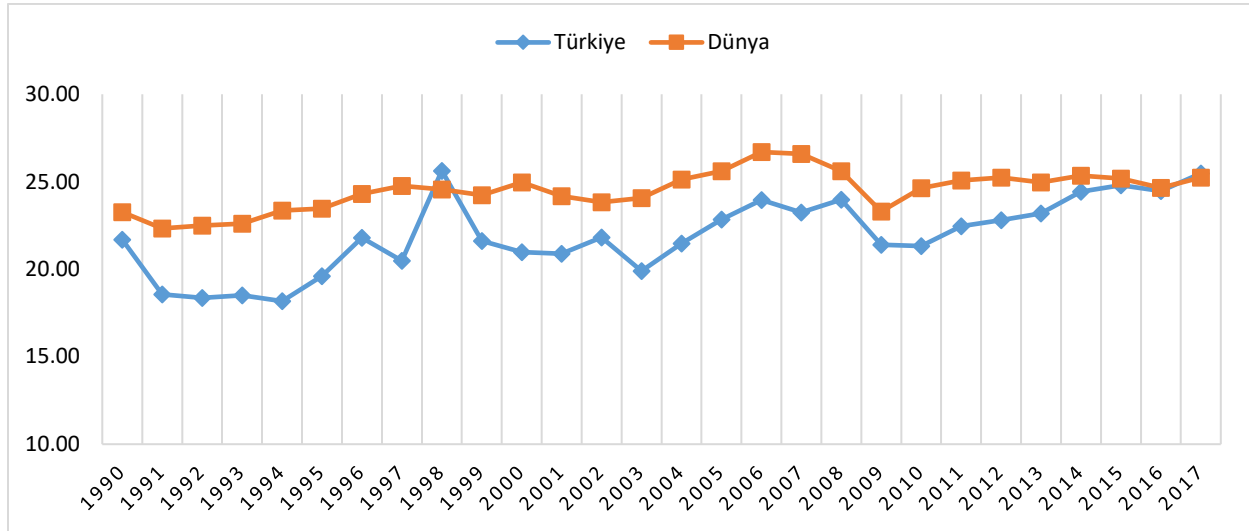
BES is tasarruf sahiplerinin yaşlılık döneminde rahat yaşayabileceği bir gelir düzeyini temin için herhangi bir çalışma şartı aranmaksızın uygulanan bir özel emeklilik rejimi olarak ortaya çıkmıştır. BES'te koşulları önceden belirlenmiş bir emeklilik sözleşmesine bağlı olarak katılımcıların ödedikleri tutarlar bir hesapta toplanmakta ve bu hesaplardaki tutarlar yatırımlara yönlendirilmek suretiyle elde edilen yatırımın getirisi kişilerin emeklilik gelirini oluşturmaktadır. Elde edilen gelir emeklilik şartlarının sağlanması ile toptan ya da aylık ödemeler şeklinde katılımcılara ya da hak sahiplerine ödenmektedir (Demirci & Şen , 2006).

Bireysel emeklilik sisteminin dünyadaki gelişimi 1900'lü yılların başlarına dayanmaktadır. Tarihsel geçmişi 14'üncü yüzyıla dayanan özel emeklilik programları başta İngiltere olmak üzere Kıta Avrupa'sında gelişim göstermeye başlamıştır. O dönemlerde özellikle esnaf ve sanatkârlara yönelik olarak uygulamaya konan özel emeklilik fonları gelişimini devam ettirmiş ve kurumsal

anlamda ilk emeklilik fonu 1800'lerin son çeyreğinde Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) kurulmuştur. ABD'de 1875 yılı ile büyük ekonomik buhranın yaşandığı 1930 dönemine kadarki süreçte yaklaşık 400'den fazla özel emeklilik fonu kurulmuştur. Büyük buhran ile başlayan ekonomik daralma özel emeklilik programlarına talebi artırmıştır. Bunun bir sonucu olarak 1940'ların başından itibaren Avrupa'da özel emeklilik planları yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Özel emeklilik planlarının merkezi Avrupa'daki gelişimi daha erken dönemlere rastlarken Latin Amerika ile Doğu Avrupa ülkelerinde 2000'li yılların başlarına denk gelmektedir. Mevcut durumda İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatına üye (OECD) ülkelerin hemen hemen yarısında özel emeklilik planları zorunlu birer sigorta kolu olarak gelişimlerini devam ettirmektedir (Yazıcı, 2015)

4.2. Tasarruf Rolü

Bireysel planlar genel itibariyle tanımlanmış katkı esasına yönelik planlar olup fon biriktirme esasına göre çalışmaktadırlar. Tasarruf düzeylerinin düşük olduğu ülkelerde BES planları önemli bir araç niteliğindedir. Türkiye'de brüt tasarrufların Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya (GSYH) oranı Dünya Bankası verilerine göre halen dünya ortalamasının altındadır. Yıllara göre brüt tasarrufların GSYH'ye oranı Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Yıllara Göre Brüt Tasarrufların GSYH'ye oranı (%). Dünya Bankası¹ verilerinden derlenmiştir.

¹ Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNS.ICTR.GN.ZS> Erişim Tarihi: 11/11/2019

Bireysel gelir fonksiyonuna ek olarak BES uygulamaları ile ülke tasarruflarının artırılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla kimi ülkelerde gönüllü kimilerinde ise zorunlu BES uygulamaları hayata geçirilmektedir. Türkiye’de de Otomatik Katılım Uygulaması (OKS) bu maksatla 1 Ocak 2017 tarihinde yürürlüğe konmuş ve işverenlere istihdam ettikleri çalışanları OKS sistemine dahil etme yükümlülüğü getirilmiştir. Sistemden çıkışlar ise çalışanların tercihine bırakılmıştır. Böylece OKS ile çalışanların emeklilik döneminde refah düzeylerini yükseltmek, ekonomiye uzun vadeli kaynak temini ve ekonomik kalkınmanın sağlanması amaçlanmıştır (Dünya Bankası, 2019).

Türkiye, gerek Avrupa Birliği gerekse de OECD üyeleri içinde, ödenen primlere göre en yüksek emekli aylığı bağlanan ülkeler arasındadır. İkame oranları OECD ülkelerinde %63, Avrupa Birliği (AB 28) ülkelerinde %70’lerde iken Türkiye’de %100’ün üzerindedir² (OECD, 2019). Bu oran her ne kadar yüksek olsa da emekli aylıkları, satın alma gücü bakımından AB ülkelerinin gerisindedir. Bu ise çalışma hayatı süresince kişiler adına bildirilen ücretler ve çalışma süreleri ile bağlantılı bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Artan yaşlanma olgusu ve ülkelerin karşılaştıkları sosyal güvenlik açıkları diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de birtakım reformları gündeme getirmiştir. Bu amaçla parametrik reformlar ile aylık bağlama oranları ve emekli aylıklarında uygulanan alt sınır tutarları düşürülerek kamu emeklilik sistemlerinde sürdürülebilirlik sağlanmaya çalışılmıştır. Konuya ilişkin farkındalığın artması ile birlikte bireyler çalıştıkları dönemdeki refah düzeylerini koruyabilmek için özel emeklilik uygulamalarına yönelmeye başlamıştır.

Gelişmiş ülkelerde tasarrufların önemli bir bölümünü emekliliğe yönelik fonlar oluşturmaktadır. Bu fonlar ülkelere ekonomik gelişmelerinde ihtiyaç duyulan uzun vadeli finansman kaynağı sunmaktadır. Yetersiz tasarruf düzeyi yatırımların düşmesine ve ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Her ne kadar iç tasarruf açığı yabancı sermaye ile temin edilmeye çalışılsa da dış tasarrufların volatilitésinin yüksek oluşu BES vb. uygulamalar ile tasarruf açığının içsel dinamiklerle artırılmasını gerektirmiştir.

Ülke kalkınmasının sağlanması amacıyla iç tasarrufların önemine 10 ve 11 inci Kalkınma Planlarında yer verilmiştir. Onuncu Kalkınma Planında:

² Erişim Adresi: <https://data.oecd.org/pension/net-pension-replacement-rates.htm#indicator-chart> Erişim Tarihi: 10/10/2019

“Ülkemizin kalkınma sürecinin başarıyla devam etmesi için büyümenin yüksek oranda, istikrarlı ve sürdürülebilir bir yapıda sağlanması, tasarruf oranlarının artırılarak yatırımların ve büyümenin finansmanında dış kaynaklara olan bağımlılığın azaltılması büyük önem taşımaktadır.”

denilmiş ve yurtiçi tasarrufların artırılmasına yönelik çalışmalara devam edileceği ifade edilmiştir. Bu amaçla tasarrufların vadesinin uzatılmasının özendirilmesi için tamamlayıcı sigortacılığın geliştirilmesi politikalarına dikkat çekilmiştir. Plan metninde; yurtiçi tasarruf oranının artırılması amacıyla bireysel emeklilik sistemindeki teşviklerin yeniden düzenlendiği ve buna yönelik devlet katkısı uygulamasına geçildiğine dikkat çekilmiştir.

Onbirinci Kalkınma Planında;

“Uzun vadeli tasarruf yapma eğiliminin güçlendirilmesi ve bireylerin emeklilik gelirlerinin artırılması saiki doğrultusunda kamu emeklilik sistemi dışındaki sistemlere katılım teşvik edilecek; bireysel emeklilik sistemi (BES) katılımcı sayısı, sistemde kalış süresi ve fon tutarını artıracak şekilde geliştirilecektir.”

ifadesi politika tedbiri olarak yer almaktadır. 2019 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programında ise:

“Türkiye ekonomisinde yüksek oranlı ve istikrarlı büyümenin sağlanmasında finansmanın sürdürülebilir ve sağlıklı kaynaklardan temin edilmesi, dış kaynaklara olan bağımlılığın azaltılması ve kaynakların gelir artırıcı, istihdam sağlayıcı ve verimlilik potansiyeli yüksek alanlara yönlendirilmesi önem arz etmektedir. Emekliliğe yönelik ve uzun vadeli tasarrufları artırmak amacıyla oluşturulan bireysel emeklilik sistemi, 2017 yılı başında uygulanmasına başlanan ve çalışanların kademeli geçişleri halen devam etmekte olan Otomatik Katılım Sisteminin de katkısıyla gelişimini sürdürmektedir. Önümüzdeki dönemde katılımcı sayısı ve fon büyüklüğü artışının sürdürülebilir kılınmasına yönelik iyileştirmeler gerçekleştirilecektir”

denilerek yurtiçi tasarrufların önemi vurgulanmaktadır.

5. Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sistemi

Türkiye’de BES mevcut kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı olarak 28/03/2001 tarih ve 4632 sayılı “Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu” ile uygulamaya konmuştur. Yasanın ilk maddesinde; “...bireylerin çalışma yaşamları boyunca yaptıkları düzenli tasarrufların yatırıma yönlendirilmesini sağlayarak, oluşacak birikimlerle, tasarruf yaptıkları dönemde sahip oldukları refah seviyesinin emeklilik döneminde de devam etmesini sağlamaktır. Sistem gönüllü katılım esasına dayanmaktadır.” denilerek bireysel emeklilik uygulamasından beklenen amaca vurgu yapılmıştır.

Kamu sosyal güvenlik sisteminin dönem dönem popülist politikalar ile rasyonel olmayan uygulamalara maruz kalması, bağlanan aylıklar ile primler arasındaki zayıf bağ, yüksek alt sınır aylıkları nedeniyle sistemde daha az kalanların daha uzun süre sisteme katkı yapanlarla aynı aylıklara sahip olmaları, erken yaşta emeklilik ve artan yaşam beklentisi nedeniyle kamu sosyal sigorta sisteminin reforme edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, Türkiye’de ilki 1999 ikincisi 2008 yılı olmak üzere iki parametrik reform süreci yaşanmış, bağlanan aylıklar ile ödenen primler arasındaki bağ güçlendirilmiş, alt sınır aylıkları düşürülmüş, emeklilik yaşı ise yükseltilmiştir. Bu süreçte, BES’e ilişkin ilk adımlar da kamu sosyal sigortalar sistemi üzerindeki baskının azaltılması ve emeklilikteki refah seviyesinin korunmasını sağlamak amacıyla 1997-1999 döneminde sosyal güvenlik reformu çalışmalarıyla atılmıştır. Bu çalışmalar, zorunlu ikinci sütun özel emeklilik sistemi ile gönüllülük esasına dayalı üçüncü sütun özel emeklilik sistemlerinin kurulması yönündeki ilk adımlar olarak değerlendirilebilmektedir. Sosyal güvenlik reformunun bir ögesi olarak mevcut sosyal güvenlik sistemine tamamlayıcı nitelikteki emeklilik programlarının geliştirilmesine yönelik olarak 16/05/2000 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na “Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu Tasarısı” sunulmuştur. Bu tasarı ile bireylerin emekliliğe yönelik gönüllü tasarruflarını düzenleyen ve bireysel hesaplar üzerinden işleyen fonlu bir emeklilik sistemi oluşturulması amaçlanmıştır. Sosyal sigorta reformunun bir parçası olarak “Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu” 28 Mart 2001 tarihinde kabul edilmiş ve yayımı tarihinden itibaren 6 ay sonra yürürlüğe girmiştir (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2019).

Bireysel emeklilik tasarruf ve yatırım sistemi ile bireylere ikinci emeklilik geliri sağlamak suretiyle refah düzeylerinin emeklilik öncesindeki gibi devamı amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra, BES ile yatırımlara kaynak tahsis edilerek yeni iş alanlarının ve istihdam olanaklarının tesisi de önemli bir amaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kamu sosyal güvenlik sistemini tamamlayıcı olarak tasarlanan BES’te ilk olarak yatırımcılara “vergi indirimi” ile teşvik sağlanmıştır. Bu kapsamda ilk olarak, çalışanlar adına işverenleri tarafından ödenen bireysel emeklilik katkı payı tutarları, belgelenmek kaydıyla ödeme yapılan ayda elde edilen brüt ücretin %10’unu ve yıllık brüt asgari ücretin toplamını aşmamak üzere o aya ait vergi matrahından indirilebilmekteydi. Ayrıca işverenler de söz konusu tutarları yine aynı limitler dahilinde ticari kazançların tespitinde gider olarak gösterebilmekteydi. Eş ve

çocuklar için yapılan ödemeler de bu limitlerin hesabında dikkate alınmakta yani kişinin kendisi, eşi ve çocuğu için ödenmiş olan katkı payları bir bütün olarak değerlendirilmekteydi.

Bu kapsamdaki ikinci teşvik uygulaması sistemden ayrılırken uygulanmaktaydı. 10 yıldan önce sistemden çıkılması durumunda katılımcı hesabında oluşan birikimin %15'i, 10 yıldan sonra ancak emekli hakkı elde etmeden önce sistemden çıkılması durumunda katılımcı hesabına oluşan birikimin %10'u; emeklilik hakkı elde ederek veya zorunlu nedenlerle ayrılma durumunda katılımcı hesabına oluşan birikimin %3,75'i (%75 üzerinden %5) üzerinden vergi kesintisi yapılmakta; emeklilik hakkı elde edenler eğer ödemelerini anüite şeklinde almayı tercih ederlerse herhangi bir vergi kesintisi yapılmamaktaydı. Buradaki vergi matrahı katılımcılar hesabına tüm oluşan birikimler olup bu şekilde sağlanan teşvik doğrudan katılımcının gelirini etkilemekteydi. Bu teşvik mekanizması ayrıca gelir vergisi mükellefi olmayanlar için işlemeyen bir mekanizmaydı.

2012 yılı Haziran ayında yapılan ve 2013 yılı Ocak ayından itibaren yürürlüğe giren düzenleme ile BES'e ödenen katkı paylarının %25'i oranında devlet katkısının BES katılımcısının hesabına yatırılması uygulamasına geçilmiştir. Aylık devlet katkısı tutarının üst sınırı ise brüt asgari ücret olarak belirlenmiştir. Bu noktada ilgili yöntem BES'in tasarruf amacına daha çok hizmet etmiştir. Çünkü devlet katkısı tutarı kişi adına tasarruf hesabında birikmektedir. Ayrıca 6327 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile BES yaptırımların emeklilik ya da diğer nedenlerle sistemden çıkmaları durumunda kendilerinden gayrimenkul sermaye iradı olarak tahsil edilecek tutara esas matrahın sadece getiri üzerinden hesaplanmasına geçilmiştir. Böylece anapara ve getiri üzerinden vergi kesintisi yerini sadece getiri üzerinden vergi kesintisine bırakmıştır. Bu da sigortalılar için önemli bir vergi avantajı sağlamıştır. Diğer yandan, yeni sistemde ödenen BES primlerinin ücretlerle ilişkilendirilmeksizin ticari kazançtan indirilecek oranı yıllık brüt asgari ücret toplamını aşmamak üzere %10'dan %15'e yükseltilmiştir.

Bireysel emeklilik sigortası yaptırımların katılım payına hak kazanma koşulları Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanununun Ek 1 inci maddesinde belirtilmiş olup hak ediş oranları Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1

Devlet Katkısı Hesabındaki Tutara Hak Kazanma Oranları

1 Ocak 2013'ten Sonra Sistemde Geçirilen Süre	Hak Ediş Oranı
3 yıla kadar	%0
3 yıldan 6 yıla kadar	%15
6 yıldan 10 yıla kadar	%35
10 yıl ve daha fazla	%60
Emeklilik, Ölüm, Maluliyet	%100

Not. Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Hak ediş sürelerinin tespitinde emeklilik sözleşmeleri esas alınmakta olup BES'ten emeklilik hakkı kazananlar ile ölüm ya da malûliyet nedenleriyle sistemden çıkış yapanlar devlet katkısı ve varsa fon iratlarının tamamına hak kazanmaktadırlar.

Özetle, devlet katkısı ve getirilerinden hak kazanılan tutarlar sistemden ayrılma veya emeklilik durumunda katılımcıya ödenmektedir. Eski sistemde herhangi bir süre şartına tabi tutulmayan vergi indirim teşviki yerini, sistemde daha uzun süre kalmayı teşvik eden devlet katkısı uygulamasına bırakmıştır. Buna göre BES sigortalıları sistemde en az 3 yıl kalmaları koşulu ile devlet katkısı alabilmektedir. Devlet katkısı uygulamasına ilişkin diğer özellikler şöyle sıralanabilmektedir:

- Devlet katkısı alabilmek için vergi mükellefi olma koşulu aranmamaktadır.
- Katılımcıların bireysel ya da gruba bağlı bireysel emeklilik sözleşmeleri kapsamında katkı payı ödemeleri devlet katkısı hesaplamasına dâhil edilmektedir.
- Bir katılımcının bir takvim yılı içinde alabileceği devlet katkısı tutarı, ilgili yıla ilişkin toplam brüt asgari ücret tutarının %25'i tutarında olmaktadır.
- Vergi teşvikinde, vergi mükellefi olanların, katkı paylarının ödendiği dekontun işverene ibrazı ve vergi dairelerine bildirim gerekliliği gibi bir takım operasyonel süreçlerin tamamlanması zorunluydu. Devlet katkısı uygulaması ile birlikte ibraz ve bildirim işlemleri kaldırılmış işlem yükünün en aza indirilmesi sağlanmıştır.
- Devlet katkısının değerlendirileceği yatırım araçları da devlet tarafından belirlenmektedir.

BES'e artan ilgi ve yukarıda da ifade edildiği üzere uygulamaya konan devlet katkısı sonucunda sisteme kanalize olan fon tutarlarında önemli artışlar sağlanmıştır. Emeklilik

şirketlerinin 2019/Mayıs verilerine göre katılımcıların toplam fon tutarı 82,9 Milyar TL, katılımcı sayısı ise 6,8 Milyon kişidir. Toplam fonun yaklaşık %10'u faizsiz yatırımlardan oluşmaktadır. BES fonlarının genel durumu Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2

Bireysel Emeklilik Sistemi Fon Tutarları (Milyon TL)

Katılımcıların Fon Tutarı	82.898,4
Faizli Fon Tutarı	74.972,1
Faizsiz Fon Tutarı	7.926,4
Devlet Katkısı Fon Tutarı	11.578,1
Faizli Devlet Katkısı Fon Tutarı	10.664,0
Faizsiz Devlet Katkısı Fon Tutarı	914,1
Katkı Payı Tutarı	60.578,6
Yatırıma Yönelen Tutar	59.575,4
Şirketlerin Katılımcılarının Toplamı (Kişi)	6.810.527

Not. EGM³ verilerinden derlenmiştir.

BES'e katılımın artmasında politika değişiklikleri ve BES'e ilişkin bilincin artması önemli etkiye sahiptir. Özellikle 2013 yılında uygulama konulan devlet katkısı teşvik sistemi ile BES katılımlarında ciddi bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. BES katılımcı sayısı 2003 yılı aralık ayında 15.245 kişi iken 2012 Aralık ayında 3.128.130 kişiye 2019 Mayıs itibariyle ise 6.810.527 kişiye ulaşmıştır.

Tablo 3

BES Temel Göstergeler (Milyon TL)

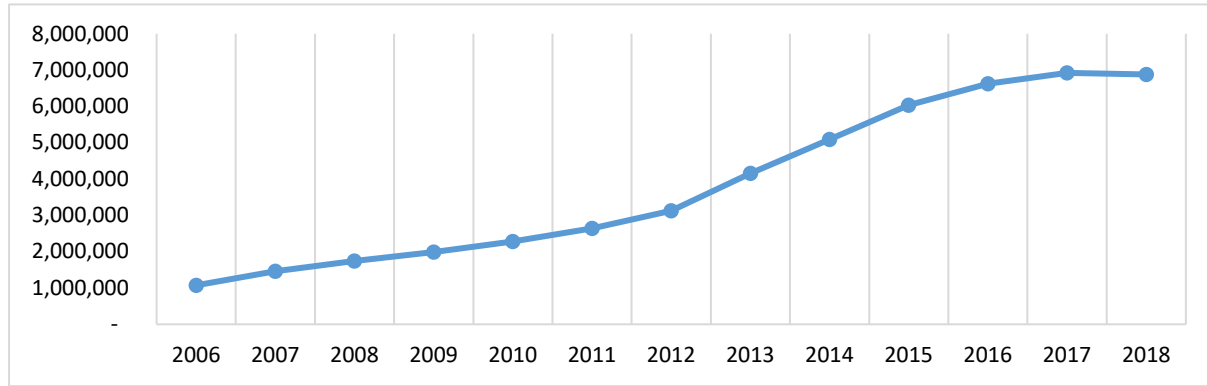
Yıl	Katılımcı Sayısı	Katılımcıların Fon Tutarı	Katkı Payı Tutarı	Emekli Katılımcı Sayısı	Sözleşme Sayısı	Yatırıma Yönelen Tutar
2003	15.245		5,9		16.812	6
2004	314.257		288,3		334.557	276
2005	672.696		1.117,2		714.146	1.079
2006	1.073.650	2.814,9	2.592,5		1.141.428	2.512
2007	1.457.704	4.566,4	3.917,1		1.576.273	3.787
2008	1.745.354	6.372,8	5.467,7	368	1.933.266	5.284
2009	1.987.940	9.097,4	7.102,0	1.898	2.203.886	6.870
2010	2.281.478	12.012,0	9.515,2	2.848	2.534.840	9.221
2011	2.641.843	14.329,8	12.393,7	3.838	2.939.878	12.028
2012	3.128.130	20.346,3	16.177,8	5.404	3.496.377	15.741

³ Erişim Adresi: <https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/>; Erişim Tarihi: 17/05/2019

2013	4.153.055	25.145,7	21.921,9	7.577	4.687.675	21.456
2014	5.092.871	34.793,1	28.346,5	1.535	5.807.319	27.843
2015	6.038.432	42.979,1	37.119,1	27.745	7.040.375	36.549
2016	6.627.025	53.409,4	44.364,0	4.435	7.789.431	43.733
2017	6.922.615	67.681,4	52.539,2	63.877	8.166.075	51.775
2018	6.875.886	76.560,3	58.290,2	89.141	8.155.521	57.392
2019	6.810.527	82.898,4	60.578,6	100.267	8.092.869	59.575

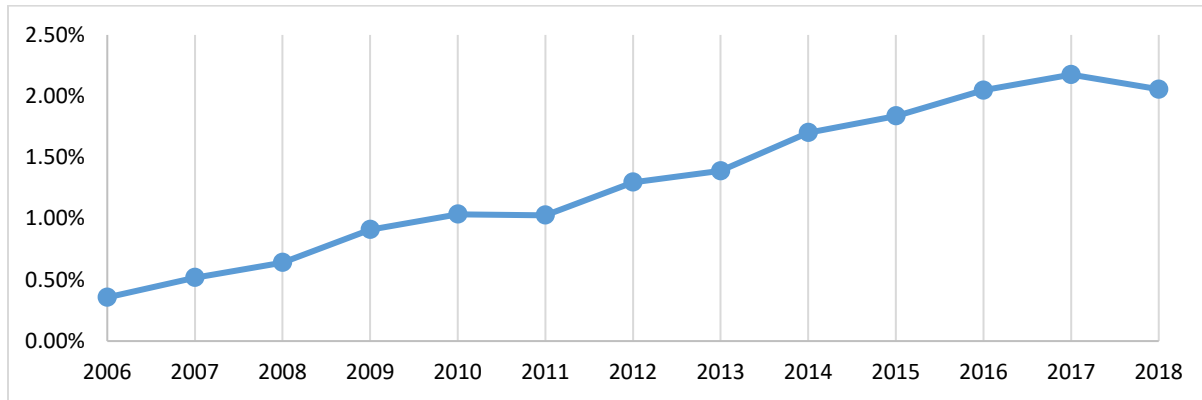
Not. EGM⁴ verilerinden derlenmiştir.

BES katılımcı sayısı Şekil 2’de gösterilmektedir. Grafikte de görüldüğü üzere çizginin eğimi 2013’ten başlamak üzere artmaktadır. Artış trendinin 2017 yılına kadar devam ettiği görülmektedir.

Şekil 2. Yıllara Göre BES Katılımcı Sayısı (Kişi). EGM⁵ verilerinden derlenmiştir.

BES katılımcı sayısına bağlı olarak fon tutarlarında da yukarı yönlü hızlı bir trend görülmektedir. Katılımcıların fon tutarının GSYH içindeki payı 2006 yılında %0,6 iken 2018 yılında % 2,06’ya yükselmiştir. Şekil 3’te fon artış seyri gösterilmektedir.

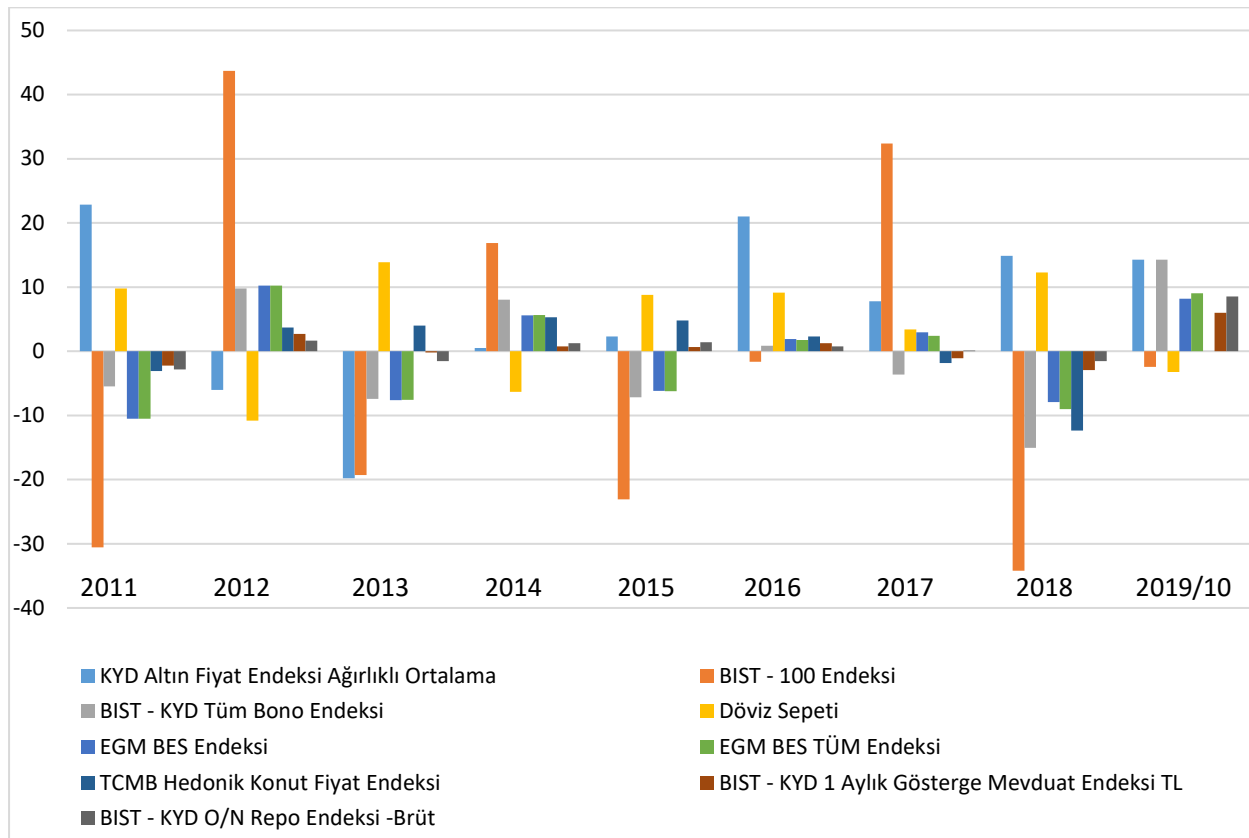

⁴ Erişim Adresi: <https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/>; Erişim Tarihi: 17/05/2019

⁵ Erişim Adresi: <https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/>; Erişim Tarihi: 17/05/2019

Şekil 3. BES Katılımcılarının Fon Tutarı (% GSYH). EGM⁶ verilerinden derlenmiştir.

Diğer yandan Şekil 4'te alternatif yatırım araçlarının reel getirileri sunulmaktadır. BİST-100 endeksinin yıllar itibariyle volatilitésinin oldukça yüksek olduğu ve son 6 yılda devamlı pozitif getiri sağlayan tek yatırım aracının altın olduğu dikkat çekici bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. BES-TÜM endeksi, BES endeksine devlet katkısı getirisinin eklenmesinden elde edilmekte olup devlet katkısı, portföy sınırlamaları Hazine tarafından belirlenmiş fonlarda değerlendirilebilmektedir. Şekil 4'te de görüldüğü üzere BES-TÜM endeksi ile BES endeksi birlikte hareket etmektedir.

Şekil 4. Alternatif Yatırım Araçları Endeks Değişim Oranı (%). EGM⁷ verilerinden derlenmiştir.

⁶ Erişim Adresi: <https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/>; Erişim Tarihi: 17/05/2019

⁷ Erişim Adresi: <https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/>; Erişim Tarihi: 10/11/2019

6. Metodoloji

Bu bölümde, Türkiye’de bireysel emeklilik planlarına katılımın, cinsiyet, yaş ve illere göre farklılaşma durumlarını ve vergi indirimi ile devlet katkısı uygulamalarının sisteme girişlerdeki etkisini analiz etmek için kullanılan istatistiksel yöntemlere ilişkin metodolojik çerçeve sunulmaktadır.

Çalışmanın ilk araştırma konusu olan katılımcı sayılarının illere göre nasıl değiştiğini bulmak için kümeleme analizi yapılmıştır. Kümeleme analizi, bir veri kümesini birbirine benzeyen alt kümelere ayırma işlemidir ve pek çok farklı yöntemden oluşmaktadır. Temelde hiyerarşik ve hiyerarşik olmayan olarak ikiye ayrılmakta ve her bir gruba ait farklı metotlarda kümeleme analizi yapılabilmektedir. Bu çalışmada, hiyerarşik olmayan bir yöntem olan merkez esaslı K-ortalama kümeleme analizi kullanılmıştır. Oldukça popüler olan bu yöntemde veri setinin ayrılacağı küme sayısı önceden belirlenmektedir. Optimal küme sayısını belirlemek için bu çalışmada olduğu gibi iterasyon öyküsündeki farklar incelenebilir veya dirsek grafiği kullanılabilir.

K-ortalama kümeleme analizi tekniğine göre C_i ; D veri setindeki alt kümeleri temsil etmekte ve c_i her bir alt kümenin merkez noktası ya da temsilcisi ve $p \in C_i$ ise, C_i ’nin kalitesi küme içi varyasyon ile ölçülmektedir (Han, Kamber, & Pei, 2011). Eşitlik 6.1’de E, hata karelerinin toplamını; p , C_i kümesine ait bir noktayı; $uz(p, c_i)$ ise p ve c noktaları arasındaki uzaklığı göstermektedir. Algoritma, E her bir nokta çifti için minimum olacak şekilde iterasyon ile bir düzenleme yapmaktadır.

$$E = \sum_{i=1}^k \sum_{p \in C_i} uz(p, c_i)^2 \quad (6.1)$$

İkinci aşamada, oluşan gruplar arasında anlamlı bir farkın bulunup bulunmadığını araştırmak için öncelikle ikiden fazla grup sayısı için kullanılan ANOVA (Varyans Analizi) uygulanmıştır. Ancak ANOVA’yı uygulayabilmek için 3 temel varsayımın sağlanması gerekmektedir:

- Tüm gruplar kendi içinde normal dağılım göstermelidir.
- Grup varyansları eşit olmalıdır.
- Gruplar içinde ve gruplar arasında elde edilen gözlemler bağımsız olmalıdır.

Grupların kendi içindeki normalliklerini incelemek amacıyla Shapiro-Wilk testi uygulanmıştır. Bu testin seçilme nedeni grupların büyüklüklerinin az olmasıdır. Shapiro-Wilk testi çarpıklık, basıklık ya da her ikisinden kaynaklı normaliteden sapmayı teşhis etmekte kullanılan ilk test olup güçlü özellikte olmasından dolayı sıklıkla tercih edilmektedir (Razali & Wah, 2011).

$y_1 < y_2 < \dots < y_n$ sıralı örnekleminde \bar{y} örneklem ortalaması olmak üzere Shapiro-Wilk test istatistiği eşitlik 6.2'deki gibi tanımlanmaktadır:

$$W = \frac{(\sum_{i=1}^n a_i y_i)^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2} \quad (6.2)$$

$a_i = \frac{m^T v^{-1}}{(m^T v^{-1} v^{-1} m)^{1/2}}$ m sıralı istatistiklerin beklenen değerlerini ve v sıralı istatistikler arasındaki kovaryansı ifade etmektedir.

Grup varyanslarının homojen olması ise Levene İstatistiği ile test edilmiştir:

$$W = \frac{(N-k)}{(k-1)} \chi \frac{\sum_{i=1}^k N_i (Z_i - Z_{..})^2}{\sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^{N_i} (Z_{ij} - Z_i)^2} \quad (6.3)$$

k = Grup sayısı

N_i = i. gruptaki gözlem sayısı

N = Toplam gözlem sayısı

Y_{ij} = i. gruptaki j. gözlem sayısı

$Z_{ij} = |Y_{ij} - \bar{Y}_i|$ \bar{Y}_i i. grubun ortalaması

$Z_{ij} = |Y_{ij} - \tilde{Y}_i|$ \tilde{Y}_i i. grubun medyanı

$Z_{..}$ = Tüm Z_{ij} ortalaması

Z_i = i. grubun Z_{ij} ortalaması'dır.

ANOVA'nın ikinci varsayımının (grup varyansları eşit olmalıdır) sağlanamaması durumunda varyans eşitsizliğine karşı dirençli olan testler kullanılmaktadır. Bu çalışmada kullanımı yaygın olan ve SPSS programında da yer alan Welch (6.4) ve Brown-Forsythe (6.5) testleri kullanılmıştır. Varyanslar eşit olmadığında çoklu karşılaştırmalar için kullanılması gereken post-hoc testler de farklılık göstermektedir. Bu nedenle çalışmada istatistiksel gücü alternatiflerinden daha üstün olan Games-Howell (6.6) testi kullanılmıştır.

$$F_W = \frac{\sum_{j=1}^k W_i (\bar{X}_i - \bar{X}_{..})^2 / (k-1)}{[1 + \frac{2}{3}(k-2)\Lambda]} \quad (6.4)$$

$$W_i = \frac{n_i}{s_i^2},$$

$$i=1,2,\dots,k,$$

(k-1) ve (1/Λ) serbestlik dereceleri,

$$\bar{X}_{..} = \frac{\sum_{i=1}^k W_i \bar{X}_i}{\sum_{i=1}^k W_i} \text{ şeklinde hesaplanmaktadır (Welch, 1951).}$$

$$F_{BF} = \frac{\sum_{i=1}^k n_i (\bar{X}_i - \bar{X}_{..})^2}{\sum_{i=1}^k (1 - n_i/N) s_i^2} \quad (6.5)$$

$$N = \sum_{i=1}^k n_i, \text{ olarak hesaplanmaktadır (Brown-Forsythe, 1974).}$$

$$w = \frac{\left[\frac{s_j^2}{n_j} + \frac{s_k^2}{n_k} \right]^2}{\frac{\left[\frac{s_j^2}{n_j} \right]^2}{n_{j-1}} + \frac{\left[\frac{s_k^2}{n_k} \right]^2}{n_{k-1}}} \quad (6.6)$$

s_j^2, s_k^2 sırayla j ve k popülasyonlarının varyanslarının tahminlerini,

n_j, n_k sırasıyla j ve k popülasyonlarına ilişkin gözlem sayısını ifade etmektedir.

BES katılımcılarının yaş grupları bazında farklılaşp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bunun için ANOVA testinin varsayımlarının karşılanmaması nedeniyle bu testin parametrik olmayan karşılığı olan Kruskal-Wallis Testi uygulanmıştır.

$$KW = \left(\frac{12}{N(N+1)} \sum n \bar{R}^2 \right) - 3(N+1) \quad (6.7)$$

\bar{R} , grup sıra ortalaması,

N, gruptaki toplam gözlem sayısı,

n, her bir gruptaki gözlem sayısını ifade etmektedir.

Bir diğer araştırma sorusu ise katılımcıların cinsiyete göre farklılaşma durumudur. Bu sorunun cevabı için de iki grubun ortalamalarının karşılaştırılmasında kullanılan Mann-Whitney U testi uygulanmıştır:

$$U_1 = n_1 n_2 + \frac{n_1(n_1+1)}{2} - R_1 \quad (6.8)$$

$$U_2 = n_1 n_2 + \frac{n_2(n_2+1)}{2} - R_2, \quad (6.9)$$

R_1 , birinci grubun sıra toplamlarını, R_2 ise ikinci grubun sıra toplamlarını ifade etmektedir.

Diğer yandan veriler 2003 yılından 2018 yılına kadar her yılın Aralık ayı baz alınarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda, ilk olarak BES'teki önemli değişiklik olan devlet katkısı teşvikinin henüz uygulamada olmadığı 2003-2012 yılları ile 2013 ve sonrası yıllardaki katılımcı sayılarının istatistiksel olarak farklılığı araştırılmıştır. Örneklem boyutunun az olmasından dolayı parametrik olmayan istatistiksel yöntemlerin kullanılmasına ihtiyaç duyulmuştur. İstatistiksel test olarak parametrik koşulların sağlanmadığı durumlarda iki grubun ortalamalarının kıyaslanmasında kullanılan "Mann-Whitney-U Testi" seçilmiştir. (bkz eşitlik 6.8 ve 6.9)

Uygulamanın bir diğer aşamasında ise iki teşvik sisteminden edinilen fayda karşılaştırılmıştır. Bunun için de kişinin farklı zamanlarda sistemden çıktığı senaryolar çalışılmıştır. Eski sisteme ve kişinin katkıda bulunduğu süreler gereği belli varsayımlar altında elde edilen katkılar tablo 14'te yer almaktadır. Buna göre, sisteme giren kişi ayda 100 TL sabit ödeme yapmaktadır ve aylık getiri yalnızca %1'dir. Bu varsayımlar altında BES sigortalısının ödediği primler ve elde ettiği teşvik nedeniyle sistemden çıkış döneminde elde edeceği tutarın gelecek değeri 6.10 nolu eşitlik kullanılarak hesaplanmaktadır. Gelecek Değer (GD) olmak üzere;

$$GD = C \times ((1 + r)^{t-1})/r \times (1+r) \text{ dir.} \quad (6.10)$$

Formülde; **C**: aylık ödemeleri, **r**: getiri oranını **t**: ay sayısını ifade etmektedir.

7. Uygulama

Bu bölümde, Türkiye'de bireysel emeklilik planlarına katılımın cinsiyet, yaş ve illere göre farklılaşma durumları incelenecek olup vergi indirimi ile devlet katkısı uygulamalarının sisteme girişlerdeki etkisi analiz edilecektir.

Bu kapsamda ilk olarak, BES katılımının cinsiyet, yaş ve illere göre farklılaşma durumları incelenmiştir. Daha sonra vergi indirimi teşvikinden sonra gelen devlet katkısı teşvikinin katılımcı sayısını istatistiksel olarak anlamlı ölçüde etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Buna ilaveten bu bölümünde belli varsayımlar altında bireysel emeklilik sistemine giren bir kişinin eski ve yeni sistemde elde edeceği faydalar karşılaştırılmalı olarak hesaplanmıştır.

Analiz için Emeklilik Gözetim Merkezi'nden alınan katılımcı sayısı verileri ve istatistik programı olarak da SPSS kullanılmıştır. İstatistiksel testin seçiminde varsayımsal koşullar test edilmiştir.

Çalışmanın ilk araştırma konusu olan katılımcı sayılarının illere göre nasıl değiştiğini bulmak amacıyla katılımcı sayısı il nüfusuna bölünerek illere göre nüfustan arındırılmış ortalama BES katılımcısı bulunmuş ve bu veri kullanılarak kümeleme analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, çalışmada hiyerarşik olmayan bir yöntem olan merkez esaslı K-ortalama kümeleme analizi kullanılmıştır. Veri setinin ayrılacağı optimal küme sayısını belirlemek için iterasyon öyküsündeki farklara bakılmış ve küme merkezinden farkların 5 kümede sıfıra indiği (Tablo 4) tespit edilmiştir. Bu durumda küme sayısı olan K'yı 5 olarak K-ortalama kümeleme analizine devam edilmektedir.

Tablo 4

İterasyon Öyküsü

İterasyon	Küme Merkezleri-Fark				
	1	2	3	4	5
1	,720	,142	,039	,691	,194
2	,162	,192	,136	,525	,413
3	,115	,104	,129	,381	,266
4	,000	,000	,000	,295	,122
5	,000	,000	,000	,000	,000

K-ortalama kümeleme analizi tekniği kullanılarak illerin gruplara göre dağılımı bulunmuş olup analize ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5

BES Gruplara Göre Tanımlayıcı İstatistikler

	İl Sayısı	Ortalama	Std. Sapma	Ortalama İçin 95% Güven Aralığı		Min.	Maks.
				Alt Sınır	Üst Sınır		
1	18	2,83%	0,58%	2,54%	3,12%	1,83%	3,77%
2	27	7,07%	0,54%	6,85%	7,28%	6,11%	7,94%
3	18	5,04%	0,62%	4,73%	5,35%	3,99%	5,97%
4	5	12,11%	1,23%	10,58%	13,64%	10,93%	14,00%
5	13	9,22%	0,59%	8,87%	9,57%	8,47%	10,43%
Top.	81	6,33%	2,67%	5,74%	6,92%	1,83%	14,00%

Not. Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 5'te de görüldüğü üzere, 27 ilden oluşmakta olan 4. grup, katılımcı oranı (%12,11) en yüksek olan grup olarak dikkat çekmektedir. Bu grubun kendi içindeki standart sapması % 1,23 olarak gerçekleşmiştir. Katılımcı oranı %2,83 ile en düşük olan grup ise 1. gruptur. Bu grubun standart sapmasının da düşük olması nedeniyle ikinci gruptan sonra en homojen yapı resmeden grup olduğu söylenebilir. Türkiye ortalamasına bakıldığı zaman ise katılımcı oranının % 6,33 olarak gerçekleştiği görülmektedir. 1. ve 3. grupta yer alan illerde katılımcı oranı Türkiye ortalamasının altında gerçekleşmiştir. İllerin gruplara göre dağılımı Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6

BES İllere Göre Kümeleme Analiz Sonuçları

1.Grup	2.Grup		3.Grup	4.Grup	5.Grup
Diyarbakır	Adana	Burdur	Gaziantep	İstanbul	Bursa
Şanlıurfa	İçel	Karabük	Hatay	Ankara	Kocaeli
Van	Konya	Karaman	K.maraş	İzmir	Denizli
Erzurum	Manisa	Bilecik	Ordu	Antalya	Aydın
Adıyaman	Kayseri	Kırşehir	Afyon	Muğla	Balıkesir
Mardin	Samsun	Sinop	Malatya		Tekirdağ
Batman	Sakarya	Bartın	Sivas		Eskişehir
Şırnak	Trabzon	Artvin	Tokat		Zonguldak
Ağrı	Kütahya	Tunceli	Osmaniye		Çanakkale
Kars	Çorum		Elazığ		Edirne
Bitlis	İsparta		Yozgat		Kırklareli
Siirt	Giresun		Aksaray		Uşak
Hakkari	Kastamonu		Niğde		Bolu
Muş	Amasya		Kırıkkale		
İğdir	Düzce		Erzincan		
Bingöl	Rize		Çankırı		
Kilis	Nevşehir		Gümüşhane		
Bayburt	Yalova		Ardahan		

Katılımcı oranının en düşük olduğu 1. gruptaki iller gelir düzeyi Türkiye ortalamasının altında olduğu bilinen Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerini kapsamaktadır. Katılımcı oranının en yüksek olduğu 4. grupta İstanbul, Ankara, Antalya ve Muğla illeri yer almaktadır. Katılımcı oranı en düşük il % 1,83 ile Muş olurken en yüksek il ise % 14 ile Muğla olarak gerçekleşmiştir.

Oluşan gruplar arasında anlamlı bir farkın bulunup bulunmadığını araştırmak için öncelikle ikiden fazla grup sayısı için kullanılan ANOVA (Varyans Analizi) uygulamak istenmiştir. Bu kapsamda, ANOVA'yı uygulayabilmek için gerekli 3 temel varsayımın sağlanıp sağlanmadığı test edilmiştir.

Grupların kendi içindeki normalliklerini incelemek amacıyla Shapiro-Wilk testi uygulanmıştır. Bu testin seçilme nedeni grupların büyüklüklerinin az olmasıdır. Shapiro-Wilk testi çarpıklık, basıklık yada her ikisinden kaynaklı normaliteden sapmayı teşhis etmekte kullanılan ilk test olup güçlü özellikte olmasından dolayı sıklıkla tercih edilmektedir (Razali & Wah, 2011).

Tablo 7

Shapiro-Wilk Normallik Testi

	Küme No	İstatistik	Serbestlik Derecesi	p-değeri
Katılımcı Oranı	1	,958	18	,568
	2	,951	27	,228
	3	,941	18	,297
	4	,922	5	,543
	5	,904	13	,151

Shapiro-Wilk testinin boş hipotezi verilerin normal dağıldığı yönündedir. P-değerinin 0,05'ten büyük çıkması nedeniyle boş hipotezi reddedilmemiş ve her bir kümenin normal dağıldığı sonucuna varılmıştır. Grup varyanslarının homojen olması ise Levene İstatistiği ile test edilmiştir:

Tablo 8

Varyansların Homojenliği

Levene İstatistiği	p-değeri
2,690	,037

Tablo 8'de yer alan Levene testinin sonucuna göre p-değeri 0,05'ten küçüktür. Bu durumda varyansların homojenliğini reddedilmektedir. O halde ANOVA'nın ikinci varsayımı sağlanamamaktadır. Bu nedenle varyans eşitsizliğine karşı dirençli olan Welch veya Brown-Forsythe testleri kullanılmalıdır.

Tablo 9

Ortalamaların Eşitliği için Robust Testler

	İstatistik	p-değeri
Welch	271,819	,000
Brown-Forsythe	218,687	,000

Welch ve Brown-Forsythe F-testlerinin her ikisinin de sonuçları grupların ortalamalarının birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Ancak hangi gruplar arasında farklılık olduğu

hakkında bilgi vermemektedir. Varyanslar eşit olmadığından çoklu karşılaştırmalar için kullanılması gereken post-hoc testler de farklılık göstermektedir. Bu nedenle Games-Howell testi kullanılmıştır.

Tablo 10

Çoklu Karşılaştırmalar

Bağımlı Değişken: Katılımcı Oranı						
Games-Howell					%95 Güven Aralığı	
(I) Küme No.	(J) Küme No.	Ort fark (I-J)	St. Hata	Anlamlılık	Alt Sınır	Üst Sınır
1	2	-4,23751%*	0,17230%	,000	-4,7333%	-3,7417%
	3	-2,21032%*	0,20068%	,000	-2,7883%	-1,6323%
	4	-9,28031%*	0,56880%	,000	-11,6657%	-6,8949%
	5	-6,39086%*	0,21273%	,000	-7,0138%	-5,7679%
2	1	4,23751%*	0,17230%	,000	3,7417%	4,7333%
	3	2,02719%*	0,17906%	,000	1,5107%	2,5437%
	4	-5,04280%*	0,56153%	,003	-7,4543%	-2,6313%
	5	-2,15335%*	0,19246%	,000	-2,7242%	-1,5825%
3	1	2,21032%*	0,20068%	,000	1,6323%	2,7883%
	2	-2,02719%*	0,17906%	,000	-2,5437%	-1,5107%
	4	-7,06999%*	0,57088%	,001	-9,4487%	-4,6913%
	5	-4,18054%*	0,21824%	,000	-4,8182%	-3,5429%
4	1	9,28031%*	0,56880%	,000	6,8949%	11,6657%
	2	5,04280%*	0,56153%	,003	2,6313%	7,4543%
	3	7,06999%*	0,57088%	,001	4,6913%	9,4487%
	5	2,88945%*	0,57523%	,024	0,5231%	5,2558%
5	1	6,39086%*	0,21273%	,000	5,7679%	7,0138%
	2	2,15335%*	0,19246%	,000	1,5825%	2,7242%
	3	4,18054%*	0,21824%	,000	3,5429%	4,8182%
	4	-2,88945%*	0,57523%	,024	-5,2558%	-0,5231%

Not. * Ortalama fark 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Çoklu karşılaştırmalarda bütün grupların birbirleri arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir.

Benzer biçimde, BES katılımcılarının yaş grupları bazında farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bunun için ANOVA testinin varsayımlarının karşılanmaması nedeniyle bu testin parametrik olmayan karşılığı olan Kruskal-Wallis Testi uygulanmıştır.

Tablo 11

Kruskal-Wallis Testi

Boş Hipotez	Test	Anlamlılık	Karar
Katılımcı oranı dağılımı yaş grubu kategorilerinde aynıdır.	Kruskal-Wallis Testi	,000	Boş hipotezin reddi

Not. Anlamlılık düzeyi 0,05'tir.

Buna göre yaş gruplarına göre katılım oranının birbirinden farklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Her bir yaş grubu birbiri ile kıyaslandığında: 25 yaş altı ile 45-55 yaş arası; 25 yaş altı ile 25-34 yaş; 25 yaş altı ile 35-44 yaş; 56 yaş ve üzeri ile 45-55 yaş; 56 yaş ve üzeri ile 25-34 yaş; 56 yaş ve üzeri ile 35-44 yaş arasındaki farklılıklar anlamlı bulunmuştur. Bu kapsamda yapılan analizlerde de yaş gruplarına göre katılımcı sayısının ilgili yaş grubundaki nüfusa oranı kullanılmıştır. Buna göre 35-44 yaş grubunda anlamlı bir şekilde BES katılımının daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Bir diğer araştırma sorusu ise katılımcıların cinsiyete göre farklılaşma durumudur. Bu sorunun cevabı için de iki grubun ortalamalarının karşılaştırmasında kullanılan Mann-Whitney U testi uygulanmıştır:

Tablo 12

Mann-Whitney U Testi

Boş Hipotez	Test	Anlamlılık	Karar
Oran değişkeninin dağılımı cinsiyet değişkeninin kategorilerinde aynıdır.	Mann-Whitney U Testi	,0001	Boş hipotezin reddi

Not. Anlamlılık düzeyi 0,05'tir.

Testin sonuçlarına göre 0,05 anlamlılık düzeyinde cinsiyetler arasında anlamlı bir fark çıkmıştır ve erkek katılım oranının kadın katılım oranından daha fazla olduğu sonucuna varılmıştır.

Diğer yandan veriler 2003 yılından 2018 yılına kadar her yılın Aralık ayı baz alınarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda, ilk olarak BES'teki önemli değişiklik olan devlet katkısı teşvikinin henüz uygulamada olmadığı 2003-2012 yılları ile 2013 ve sonrası yıllardaki katılımcı sayılarının istatistiksel olarak farklılığı araştırılmıştır. Örneklem boyutunun az olmasından dolayı parametrik

olmayan istatistiksel yöntemlerin kullanılmasına ihtiyaç duyulmuştur. İstatistiksel test olarak parametrik koşulların sağlanmadığı durumlarda iki grubun ortalamalarının kıyaslanmasında kullanılan “Mann-Whitney-U Testi” seçilmiştir.

Tablo 13

Mann-Whitney U Testi

Boş Hipotez	Test	Anlamlılık	Karar
Katılımcı sayısı dağılımı grup kategorilerinde aynıdır.	Mann-Whitney U Testi	,000	Boş hipotezin reddi

Not. Anlamlılık düzeyi 0,05'tir.

%5 anlamlılık düzeyinde 2013 Ocak öncesinde BES'e katılım ile sonrası dönemdeki katılımlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Ortaya çıkan sonuç bireylere önerilen seçeneklerin sunum biçimlerinin kişisel kararlarında etkili olduğu tezini destekler görülmektedir. Bu durumda eski ve yeni sistemin sağladığı faydanın kıyaslanması önem taşımaktadır.

Uygulamanın bir diğer aşamasında ise iki teşvik sisteminden edinilen fayda karşılaştırılmıştır. Bunun için de kişinin farklı zamanlarda sistemden çıktığı senaryolar çalışılmıştır. Eski sisteme ve kişinin katkıda bulunduğu süreler göre belli varsayımlar altında elde edilen katkılar hesaplanmıştır. Varsayımsal örneğe göre, sisteme giren kişi ayda 100 TL sabit ödeme yapmaktadır ve aylık getiri %1'dir. Bu varsayımlar altında BES sigortalısının ödediği primler ve elde ettiği teşvik nedeniyle sistemden çıkış döneminde elde edeceği tutarın gelecek değeri hesaplanmıştır.

Eski sisteme göre BES'ten edinilen birikim tutarları Tablo 14'te gösterilmiştir. 5 senaryo altında hesaplamalar yapılmış olup 10 yıl sonra sistemden çıkış senaryosu, 10. yılda emeklilik hak ediş yaşı olan 56 yaşında olan ve olmayan şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutulmuştur.

Burada temel amaç, yeni ve eski sistemin teşvik mekanizması ve tevkifat açısından kıyaslanması olması nedeniyle hesaplamalar giriş aidat kesintisi, yönetim gideri ve fon işletim gideri ihmal edilerek yapılmıştır. Yapılan hesaba göre, on yıl sigortalılık süresi ve 56 yaş şartını dolduran kişinin eski sistemde ödenen primlerinin gelecek değeri ile elde edinilen vergi teşvik

tutarı toplamından tevkifat kesintisi çıkarıldığında net birikim tutarının gelecek değeri 26.148 TL olmaktadır.

Tablo 14

Eski Sisteme Göre BES'ten Edinilen Fayda

Katkı Yapılan Süre/Yıl	2	5	8	10	10 yıl ve 56 yaş
Tevkifat Oranı	15,00%	15,00%	15,00%	10,00%	3,75%
Yatırılan Prim	2.400	6.000	9.600	12.000	12.000
Gelecek Değer	2.724	8.249	16.153	23.234	23.234
Gelir Vergisi Teşviği	461	1.396	2.734	3.933	3.933
Tevkifat Matrahı	3.186	9.645	18.887	27.167	27.167
Tevkifat	478	1.447	2.833	2.717	1.019
Net Birikim	2.708	8.198	16.054	24.450	26.148

Not. Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Vergi indirimi ile devlet katkısı teşviki karşılaştırıldığında; en temel değişikliğin tevkifat oranları ve devlet katkısı uygulamasında olduğu görülmektedir. Devlet katkısı uygulamasında kişinin eskiye göre kazançlı olabilmesi için sistemde daha uzun süre kalması gerekmektedir. Buna göre on yıl sigortalılık süresi ve 56 yaş şartını dolduran BES sigortalısına ödenecek tutarın gelecek değeri 28.340 TL'dir. Yeni teşvik sistemine göre birikim tutarları katkı yapılan süreler bazında Tablo 15'te gösterilmektedir.

Tablo 15

Yeni Sisteme Göre BES'ten Edinilen Fayda

Katkı Yapılan Süre/Yıl	2	5	8	10	10 yıl ve 56 yaş
Devlet Katkısı Hak Ediş	0%	15%	35%	60%	100%
Tevkifat Oranı	15%	15%	15%	10%	5%
Yatırılan Prim	2.400	6.000	9.600	12.000	12.000
Yatırılan Prim Gelecek Değer	2.724	8.249	16.153	23.234	23.234
Devlet Katkısı Payı	600	1.500	2.400	3.000	3.000
Devlet Katkısı Gelecek Değer	681	2.062	4.038	5.808	5.808
Hakedilen DK Birikimi	-	309	1.413	3.485	5.808
Tevkifat Matrahı	324	2.333	7.126	12.919	14.042
Tevkifat	49	350	1.069	1.292	702
Net Birikim	2.676	8.208	16.497	25.427	28.340

Not. Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Net gelecek değer hesabına göre yeni sistemle eski sistem kıyaslandığında yeni sistemin kişileri daha uzun süre BES'te kalmaya teşvik edecek şekilde kurgulandığı ve böylece tasarruf oranlarının artırılması amacına daha fazla hizmet edeceği dikkat çekmektedir.

2013 yılından sonraki katılımcı sayısındaki anlamlı artışın kısmen yeni sistemin sunuş şeklinden, kısmen BES'e ilişkin bilinç düzeyinin yükselmesinden ve yeni sistemin uzun süre kalınması durumunda daha yüksek avantaj sağlamasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

8. Sonuç

Son dönemlerde kamu emeklilik sistemi ve mesleki emeklilik olarak da ifade edilen ikinci sütun zorunlu özel emeklilik sistemlerine ek olarak bireysel emeklilik uygulamalarının popülaritesinin arttığı gözlemlenmektedir.

Bu çalışmada BES'e katılımda cinsiyet, yaş ve illere göre farklılaşma durumları incelenmiş, vergi indirimden sonra gelen devlet katkısı teşvikinin katılımcı sayısı düzeyini istatistiksel olarak anlamlı ölçüde etkileyip etkilemediği araştırılmıştır.

Bu kapsamda ilk olarak illere göre BES katılım oranı kümeleme analizi ile incelenmiştir. Buna göre İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya ve Muğla illeri katılım oranının en yüksek olduğu iller olarak tespit edilmiştir. Katılım oranının en düşük olduğu iller ise doğu ve güneydoğu illerinden oluşmaktadır. Katılım oranında illerin sosyo-ekonomik niteliklerinin özellikle de gelir seviyelerinin önemli olduğu değerlendirilmektedir.

BES'e katılımın, cinsiyet ve yaş değişkenlerinden istatistiksel olarak anlamlı şekilde etkilendiği çalışmada tespit edilen bir diğer husustur. BES'e katılımın 35-44 yaş grubunda diğer yaş gruplarına göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Cinsiyet bazında katılımcı oranı farklılaşması da istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Buna göre BES'te erkek katılım oranının kadınlardan daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguda, erkeklerin kadınlara göre istihdam ve gelir imkânlarının daha yüksek oluşunun etkili olduğu değerlendirilmektedir.

BES'e katılımda uygulanan teşvik türlerinin etkili olup olmadığına ilişkin yapılan testlerde de istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunmuştur. Türkiye'de 2013 yılında uygulamadan kaldırılan vergi indirimi teşviki yerine getirilen devlet katkısı teşvikinin BES'e katılımda pozitif ve anlamlı sonuçlar verdiği tespit edilmiştir.

Öte yandan vergi indirimi teşviki ile devlet katkısından edinilen faydalar karşılaştırıldığında devlet katkısı uygulamasından edinilen faydaların gelecekteki parasal değerinin vergi indirimi teşvikinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Vergi indirimi teşviki kişilere kısa dönemde ödeme gücü olarak yansırken, devlet katkısı uzun dönemde daha yüksek bir ilave gelir niteliğindedir ve bu haliyle BES sisteminde daha uzun süreli kalmayı da teşvik eden bir özellik sergilemektedir. Bununla birlikte, devlet katkısının her 100 TL için 25 TL'lik teşvik imajının bireylerin gelir algılarına pozitif olarak yansıdığı ve BES'e katılımı artırdığı düşünülmektedir. Bu olgu kamu politikalarının içeriği yanında sunuş biçimlerinin de önemini ortaya koymaktadır. Bu nedenle başta BES olmak üzere kamusal teşvik uygulamalarında politika seçeneklerinin birey algısı da dikkate alınarak belirlenmesinin politikaların etkinliği açısından önemli ve gerekli olduğu değerlendirilmektedir.

BES'e katılımın Türkiye'de il, yaş, cinsiyet ve teşvik mekanizmaları gibi değişkenlerden anlamlı bir şekilde etkilendiği sonucuna varılan bu çalışmanın bir devamı olarak BES'in yurtiçi tasarruflar üzerindeki etkisi konusu araştırmacılarını beklemektedir.

Kaynakça

- Aguila, E. (2011). Personal Retirement Accounts and Savings. *American Economic Journal: Economic Policy*, 1-24.
- Anton, J. I., De Bustillo, R. M., & Macias, E. F. (2014). Supplementary private pensions and saving: evidence from Spain. *Journal of Pension Economics & Finance*, 367-388.
- Attanasio, O., & Rohwedder, S. (2003). Pension Wealth and Household Saving: Evidence from Pension Reforms in the United Kingdom. *American Economic Review*, 1499-1521.
- Bernanke, B. S., Abel, A. B., & Croushore, D. (2017). *Makroekonomi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Brown, M. B., & Forsythe, A. B. (1974). Robust tests for the equality of variances. *Journal of the American Statistical Association*, 69(346), 364-367.
- Büyükkara, G., & Balcı, M. (2014). Bireysel Emeklilik Sisteminde Eski ve Yeni Teşvik Düzenlemeleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(1), 37-53.
- Demirci, A., & Şen, A. (2006). *Bireysel Emeklilik Sistemi Dünya ve Türkiye Uygulaması, Vergi Düzenlemeleri, Muhasebe ve Hesap Planı*. İstanbul: Hesap Uzmanları Derneği Yayınları.
- Emeklilik Gözetim Merkezi. Alınan yer <https://www.egm.org.tr/bireysel-emeklilik/tarihce/> Erişim Tarihi:10/10/2019.
- Emeklilik Gözetim Merkezi. Alınan yer <https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/> Erişim Tarihi: 17/05/2019
- Epley, N., Mak, D., & Idson, C. L. (2006). Bonus of Rebate?: The Impact of Income Framing on Spending and Saving. *Journal of Behavioral Decision Making*, 213-227.
- Eser, R., & Toigonbaeva, D. (2011). Psikoloji ve İktisadın Birleşimi Olarak, Davranışsal İktisat. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 287-321.
- Han, J., Kamber, M., & Pei, J. (2011). *Data Maning Concepts and Techniques*. Massachusetts: Morgan Kaufmann Publications.
- Holzmann, R., Hinz, R. P., & Dorfman, M. (2008). *Pension Systems and Reform Conceptual Framework*. Washington, DC: The World Bank.
- İşsevereoğlu, G., & Hatunoğlu, Z. (2012). Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Makro Ekonomik Dinamiklere Etkisi Kapsamında Swot Analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 155-174.
- Kohl, R., & O'Brien, P. (1998). *The Macroeconomics of Ageing, Pensions and Savings: A Survey*. Paris: OECD.
- Mankiw, N. G. (2009). *Makroekonomi*. Ankara: Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.

- OECD. Alınan yer <https://data.oecd.org/pension/net-pension-replacement-rates.htm#indicator-chart>. Erişim Tarihi: 10/10/2019
- Özel, Ö., & Yalçın, C. (2013). *Yurtiçi Tasarruflar ve Bireysel Emeklilik Sistemi: Türkiye'deki Uygulamaya İlişkin Bir Değerlendirme*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Özer, A. C., & Gürel, H. (2014). Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sistemi Bilgi Düzeyi Ve Bes'e Katılımda Devlet Katkısının Etkisi Üzerine Bir Araştırma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 159-166.
- Razali, N. M., & Wah, Y. B. (2011). Power Comparisons of Shapiro-Wilk, Kolmogorov-Smirnov, Lilliefors and Anderson-Darling tests. *Journal of Statistical Modeling and Analytics*, 21-33.
- Teyyare, E., & Sayaner, K. (2017). The Effect of Private Pension System (PPS) on the Saving-Investment Level and The Economy in Turkey. In Aydın, M., Pınarcıoğlu, N. Ş., & Uğurlu, Ö. (Eds). *Current Debates in Public Finance, Public Administration & Environmental Studies* (pp.71-94). London: IJOPEC Publication.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). *2019 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı*. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- T.C.Cumhurbaşkanlığı: Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. Ankara: T.C.Cumhurbaşkanlığı.
- Welch, B. L. (1951). On the Comparison of Several Mean Values: An Alternative Approach. *Biometrika*, 38(3-4), 330-336.
- World Bank. Alınan Yer <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNS.ICTR.GN.ZS> Erişim Tarihi: 11/11/2019.
- Yazıcı, S. (2015). *Bireysel Emeklilik Sistemi ve Türkiye Uygulaması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume IV, Issue 2, pp. 65-77, 2019

<http://www.betajournals.org>

Original Article / Araştırma Makalesi

Received / Alınma: 02.04.2019 Accepted / Kabul: 19.08.2019

Do Agricultural Raw Materials Imports Cause Agricultural Growth? Empirical Analysis from North Africa

Sayef BAKARI^a

^aPh.D., Department of Economics Science, LIEI, Faculty of Economic Sciences and Management of Tunis (FSEGT), University Of Tunis El Manar, TUNISIA <https://orcid.org/0000-0002-5395-4348>

ABSTRACT

The aim of this paper is to study empirically the impact of agricultural raw materials imports on agricultural growth since it is never done before. We have made this study in the context of three Countries from North Africa (Tunisia, Morocco and Egypt) for the period 1965 – 2016. By using cointegration analysis and vector error correction model, empirical analysis proves that agricultural raw materials imports produce a positive effect on agricultural growth in the long run for the three Countries and cause agricultural growth in the short run in the case of Tunisia and Egypt. It is seen that agricultural raw materials imports is a source of economic growth in the agricultural sector. For this reason, countries of North Africa should adopt to integrate foreign technology imports and not technological innovation to stimulate agricultural sector.

Anahtar Kelimeler

Agricultural Raw Materials Imports, Agricultural Growth, VECM, North Africa.

JEL Kodu

F11, F13, F14, F15, L66, O47, O55, Q16, Q17

CONTACT Sayef BAKARI, ✉ bakari.sayef@yahoo.fr 📧 Department of Economics Science, LIEI, Faculty of Economic Sciences and Management of Tunis (FSEGT), University Of Tunis El Manar, TUNISIA

1. Introduction

Generally, for developing countries, imports of capital goods and intermediate goods are essential inputs because these types of countries cannot produce these goods and because they are incorporated in the technology they need. And if there is not enough foreign exchange to finance imports of capital goods and intermediate goods, the economy neither functions properly nor will economic growth be strong¹. Amsden (1989) claimed that foreign technology imports are an important factor in explaining the rapid economic growth. He suggested that a growth model suitable should integrate not technological innovation but foreign technology imports. Grossman and Helpman (1991), Barro and Sala-i-Martin (1997), Benhabib and Sepiegl (2002) and Griffith et al (2004) declare that the spreading of new technologies from developed economies to developing ones is considered as an essential driver of productivity growth for developing countries. Benhabib and Sepiegl (2002), Griffith et al (2004), Cameron et al (2005) propose that countries which are overdue behind the technological frontier will experience faster productivity growth than the leading country and thus benefit from technological catch-up. Bel Haj Hassine (2008) explored the role of human capital and trade openness in the process of technological diffusion and productivity growth in the Mediterranean agricultural sector. She found that human capital and trade openness facilitates technology diffusion and stimulates agricultural growth. Margot Anderson (1989) argues that technology transfer helps to increase agricultural productivity, reduces production costs and lowers consumer prices. Indicating that benefits depend on the way technology is transferred, the speed of transfer and the degree of influence of government policy on technology transfers. DeJanvry and Sadoulet (2001) have shown that technology in the agricultural sector can contribute to reducing poverty through direct effects (gain for adopters) and indirect effects (lower food prices, job creation, effects related to agricultural investment and agricultural growth...). Such an empirical exercise has never been done before in the context of North Africa and in the context of the impact of agricultural raw materials imports on agricultural growth. In this research, we try to bridge these gaps by looking into the impact of agricultural raw materials imports on agricultural growth for the period 1965 to 2016. The rest of the paper is fixed as follows. Section 2 establishes on a survey of literature. Section 3 explains the data characterization and methodological structure.

¹see: Chenery and Bruno (1962), McKinnon (1964) and Taylor (1991)

Empirical results and analysis are engaged into account in next coming Section 4. Section 5 ends the study along with recommendations.

2. Literature Survey

The following table presents a set of empirical studies that are collected during our exploration of this research theme to inspire the realization of our empirical analysis.

Table 1

*Studies Related to the Nexus Between Imports / Economic Growth and Between Imports
Diversification and Economic Growth*

No	Authors	Countries	Periods	Econometric Techniques	Keys Findings
Imports and Economic Growth					
1	Hye (2012)	China	1978 - 2009	ARDL Granger Causality Tests	M \Leftrightarrow Y : LR
2	Alavinasab (2013)	Iran	1961 - 2010	OLS	M \Rightarrow Y: (-)
3	Ahmed and al (2014)	Pakistan	1983 - 2013	Cointegration Analysis Granger Causality Tests	M \Rightarrow Y
4	Albiman and Suleiman (2016)	Malaysia	1967 - 2010	Cointegration Analysis VAR Granger Causality Tests	M # Y
5	Riyath and Jahfer (2016)	Sri Lanka	1962 - 2015	Cointegration Analysis VECM	M # Y : SR M \Rightarrow Y: LR
6	Bakari (2017)	Tunisia	1965 - 2016	Cointegration Analysis VECM	M \Rightarrow Y : LR M # Y : SR
7	Bakari and Mabrouki (2017)	Panama	1980 - 2015	Cointegration Analysis VAR Granger Causality Tests	M \Rightarrow Y
8	Bakari and al (2018)	Nigeria	1981 - 2015	Cointegration Analysis VECM	M # Y : LR M \Leftrightarrow Y : SR
9	Ofeh and Muandzevara (2017)	Cameroon	1980 - 2013	Correlation Analysis OLS	M \Rightarrow Y: (-) M \Rightarrow Y : LR
Imports diversification and economic growth					
10	Zhang and Zou (1995)	50 Developing Countries	1965 – 1988	Pooled OLS Fixed Effect Model Random Effect Model	FTM \Rightarrow Y
11	Ghosh (2009)	India	1970 – 2006	Cointegration Analysis ARDL	OM # Y : LR
12	Jayaraman and Lau (2011)	Fiji, Samoa, Solomon Islands, Tonga and Vanuatu	1982 – 2007	PFMOLS Panel Cointegration Analysis Panel Granger Causality Tests	OM \Rightarrow Y: LR (-)
13			1980 – 2007	PFMOLS	OM \Leftarrow Y

	Yazdani and Faaltofighi (2012)	Turkey, South Korea, Malaysia, India and Pakistan		PVECM	
14	Acheampong (2013)	Ghana	1967 – 2011	Cointegration Analysis ARDL	OM => Y: LR (-) OM => Y: SR (-)
15	Bakari and Mabrouki (2018)	North Africa	1982 – 2016	Correlation Analysis Fixed Effect Model Random Effect Model Hausman Test	AM => Y

Note. Y means Economic Growth, M means Imports, AM means Agricultural Imports, OM means Oil Imports, FTM means Foreign Technology Imports, LR means Long Run, SR means Short Run, (-) means Negative Effect

3. Data, Methodology and Model Specification

3.1. Data

To perambulate the impact of Agricultural raw materials imports on Agricultural GDP in North Africa, we will utilize a time series database that will spread the period 1965 - 2016 and taken from annual statistical reports of the World Bank. The short illustration of variables is specific as below in Table 2.

Table 2

Description of Variables

No	Variables	Description/Definition	Source
1	AY	Agricultural Gross Domestic Product (constant US \$): agriculture corresponds to ISIC divisions 1-5 and includes forestry, hunting, and fishing, as well as cultivation of crops and livestock production. Value added is the net output of a sector after adding up all outputs and subtracting intermediate inputs. It is calculated without making deductions for depreciation of fabricated assets or depletion and degradation of natural resources. The origin of value added is determined by the International Standard Industrial Classification (ISIC), revision 3 or 4.	The World Bank
2	AX	Agricultural Export (Constant US \$): comprises the commodities in SITC sections 0 (food and live animals), 1 (beverages and tobacco), and 4 (animal and vegetable oils and fats) and SITC division 22 (oil seeds, oil nuts, and oil kernels), (constant US \$)	The World Bank
3	AMM	Agricultural raw materials imports (constant US \$): comprise SITC section 2 (crude materials except fuels) excluding divisions 22, 27 (crude fertilizers and minerals excluding coal, petroleum, and precious stones), and 28 (metalliferous ores and scrap).	The World Bank

3.2. Methodology

Methodologically, an estimate based on the development of VAR models introduced by Sims (1980) will be used to identify the nature of the temporal link between the main macroeconomic aggregates. The first step includes determining the order of integration of each variable (If the variables are all stationary we can apply the model of Sims, and if not, we cannot apply it). The second step is to determine the number of optimal lags included in our model to know the time needed (per year) for the independent variables to cause an effect (whether positive / negative) on the dependent variables. The third step is to check the existence or the absence of a cointegration relation between the variables (if there is a cointegration relation we will apply the VECM Model, if there is not a cointegration relation we will apply the VAR Model).

3.3. Model Specification

To inspect empirically the impact of agricultural raw materials imports on agricultural growth this expressed as²:

$$AY = F (AX, AMM) \quad (1)$$

Where AY, AX and AMM depict respectively: gross domestic product in agricultural sector (Constant US \$), agricultural export (Constant US \$) and agricultural raw materials imports (Constant US \$).

The Function can also be represented in log-linear econometric format thus:

$$\text{Log} (AY) = \beta_0 + \beta_1 \text{Log} (AX)_t + \beta_2 \text{Log} (AMM)_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

Where:

- β_0 is the constant term

² This modality of production function is very dynamic and very transparent to substantiate the nexus between trade and economic growth, largely in the developing countries and predominately, in the countries of Africa as the case of Egypt, Morocco and Tunisia, since these countries take holding of various natural resources and rare goods such as oil, gas, phosphate, gold, copper, iron, phosphorus for export, and generally require high-level imports to extract these resources (such as; Imports of manufactured goods, Imports of ICT goods, Imports of ores and metals). In addition, the share of investment and labor force are not of considerable effectiveness simply because of the emergence of percentages of unemployment, poverty and Corruption in these countries {See Central Bank of Tunisia (1965 - 2016), World Bank indicators and Transparency International}. In addition, there are independent researchers in this field who have applied only the two variables export and import in the function of production to extract their relations with economic growth, such as Hussain (2014); Turan and Karamanaj (2014); Mohsen (2015); Yüksel and Zengin (2016), Bakari (2017), Bakari and Mabrouki (2017), Bakari (2018).

- β_1 is the coefficient of variable ‘agricultural export’
- β_2 is the coefficient of variable ‘agricultural raw materials imports)
- t is the time rend (by year)
- ϵ is the random error term assumed to be normally, identically and independently distributed

Equation (2) can be written in Error Correction Model form as:

$$\Delta AY_{(t)} = \sum_{(i-1)}^k \beta_0 \Delta AY_{t-i} + \sum_{(i-1)}^k \beta_{(1)} \Delta AX_{(t-i)} + \sum_{(i-1)}^k \beta_{(2)} \Delta AMM_{(t-i)} + Z_{(1)} ECT_{(t-1)} + \epsilon_{(t)} \quad (3)$$

Where Δ is the difference operator; k is the number of lags, β_0, β_1 and β_2 are the short run coefficients to be estimate; $EC1_{t-1}$ is the error correction term derived from the long-run co integration relationship; Z_1 is the error correction coefficients of $EC1_{t-1}$ and ϵ_{1t} is the error terms in equation.

4. Empirical Analysis

As usual, the first step in performing estimation based on VAR model modeling is stationary analysis. There are several tests that determine the order of integration of each variable such as ADF, PP and KPSS. In our case, we will use the most adopted test which is the ADF test³.

Table 3

Augmented Dickey Fuller Test

Variables	Egypt		Morocco		Tunisia	
	C	CT	C	CT	C	CT
AY	(1.463859) [8.315827]***	(1.752586) [8.545897]***	(0.791663) [14.51686]***	(3.113750) [14.35747]***	(1.102977) [5.082067]****	(3.832720)** [5.527687]***
AX	(0.351095) [6.767956]***	(1.479282) [6.919399]***	(0.146829) [7.428073]***	(2.781120) [7.418593]***	(0.037970) [9.768890]***	(2.014369) [9.907908]***
AMM	(2.170230) [7.881689]***	(4.768593)** [7.799699]***	(2.950329) [7.738695]***	(2.773951) [8.053752]***	(1.122097) [8.403844]***	(3.832289)** [8.357375]***

Note. ***,** and * denote significances at 1% ; 5% and 10% levels respectively

() denotes stationarity in level

[] denotes stationarity in first difference

³ Augmented Dickey Fuller test, See: Dickey and Fuller (1979, 1981)

The results of the ADF test are described in Table 3. All the variables are stationary and especially they are stationary in first difference. The second step in our empirical analysis is the cointegration analysis. In this case, we will apply the Johansen test which is most appropriate in checking the existence or absence of a cointegration relationship between the variables. It should be noted that the results of the Lag Order Selection VAR indicate that the number of optimal delays is equal to 4 in the case of Egypt and 2 in the case of Tunisia and Morocco.

Table 4

Johansen Test

Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)				
<i>Egypt</i>				
Hypothesized No. of CE(s)	<i>Eigen Value</i>	<i>Trace Statistic</i>	<i>0.05 Critical Value</i>	<i>Prob.**</i>
None *	0.383183	47.42711	29.79707	0.0002
At most 1 *	0.319348	24.71754	15.49471	0.0016
At most 2 *	0.131686	6.636465	3.841466	0.0100
<i>Morocco</i>				
Hypothesized No. of CE(s)	<i>Eigen Value</i>	<i>Trace Statistic</i>	<i>0.05 Critical Value</i>	<i>Prob.**</i>
None *	0.453713	57.56817	29.79707	0.0000
At most 1 *	0.317091	28.54688	15.49471	0.0003
At most 2 *	0.192113	10.23997	3.841466	0.0014
<i>Tunisia</i>				
Hypothesized No. of CE(s)	<i>Eigen Value</i>	<i>Trace Statistic</i>	<i>0.05 Critical Value</i>	<i>Prob.**</i>
None *	0.460966	63.14962	29.79707	0.0000
At most 1 *	0.301816	33.48673	15.49471	0.0000
At most 2 *	0.287067	16.24162	3.841466	0.0001

Trace test indicates 3 co-integrating equations at the 0.05 level

* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level

**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values

Johansen's test⁴ results indicate the existence of 3 cointegration relationships between the 3 variables in the 3 countries. Since all the variables are co integrated in the 3 countries, the vector error correction model will be retained. Among the virtues of applying an estimation based on the VECM model is the determination of the relationship between all variables in the long-term and the short-term.

The VECM estimate for each country gives us three long-run equilibrium equations, which are presented as follows:

⁴ Johansen test, See: Johansen (1988, 1991); Johansen and Juselius (1990)

Egypt:

$$\text{Log (AY)} = 0.0276 + 0.0223 \text{ Log (AX)} + 0.0433 \text{ Log (AMM)} \quad (4)$$

Morocco:

$$\text{Log (AY)} = 0.0016 + 0.7642 \text{ Log (AX)} + 0.4078 \text{ Log (AMM)} \quad (5)$$

Tunisia:

$$\text{Log (AY)} = 0.0074 + 0.2827 \text{ Log (AX)} + 0.8669 \text{ Log (AMM)} \quad (6)$$

Equations (4), (5) and (6) indicate that agricultural machinery imports and agricultural exports have a positive effect on long-term agricultural GDP in the three countries. It manifests that:

- ✓ In Egypt, agricultural raw material imports and agricultural exports have a positive effect on economic growth, a 1 % increase in Log (AMM) and in Log (AX) leads respectively to an increase of 0.0433 % and 0.0223% of Log(Y).
- ✓ In Morocco, agricultural raw material imports and agricultural exports have a positive effect on economic growth, a 1 % increase in Log (AMM) and in Log (AX) leads respectively to an increase of 0.4078 % and 0.7642% of Log(Y).
- ✓ In Tunisia, agricultural raw material imports and agricultural exports have a positive effect on economic growth, a 1 % increase in Log (AMM) and in Log (AX) leads respectively to an increase of 0.8669 % and 0.2827 % of Log(Y).

To verify the credibility of its results we must test the significance of equations of long-term equilibrium by using the Least Squares of Gauss Newton. If the coefficient of the error correction term (Lagged ECT) is negative and possesses a significant probability. This means that all variables in the long-term relationship are significant in explaining the dependent variables.

Table 5
VECM Estimation

Independent Variables	AY	Dependent Variables	
		AX	AMM
<i>Egypt</i>			
AY	-	9.441692 (0.0510)**	6.312555 (0.1770)
AX	12.12238 (0.0165)***	-	2.829385 (0.5868)
AMM	8.462452 (0.0760)*	18.77716 (0.0009)***	-
Lagged ECT	[-0.660036]**	[19.60309]	[16.47573]
<i>Morocco</i>			
AY	-	8.711686 (0.0128)***	1.165515 (0.5584)
AX	4.040152 (0.1326)	-	25.61590 (0.0000)***
AMM	1.044576 (0.5932)	1.254831 (0.5340)	-
Lagged ECT	[-0.980779]***	[1.168880]	[0.442794]
<i>Tunisia</i>			
AY	-	0.051700 (0.9745)	11.81685 (0.0027)***
AX	11.62245 (0.0030)***	-	3.132892 (0.2088)
AMM	9.336255 (0.0094)***	5.322587 (0.0699)*	-
Lagged ECT	[-0.823725]***	[1.356063]	[0.582888]

Note. Values in brackets are estimated t-statistics for each cointegration equation. All other values are asymptotic Granger causality F tests (WALD Test), values in parentheses are p-values.

***, ** and * denote significances at 1%, 5% and 10% levels respectively

Table 5 reports that the coefficient of error correction term (ECT) is significant and has a negative coefficient in the three cases. This means that that imports of agricultural machinery and agricultural exports have a positive effect on agricultural GDP in all countries in the longrun.

In the short run we use WALD test to determine the causal links between the different variables in each country. Table 6 summarizes the results of the WALD test included in Table 5. Table 6 reports that agricultural material imports have a positive effect on economic growth in the short run in the three countries.

Table 6

Causality links in the short run/ WARD Test

Egypt	Morocco	Tunisia
AX \Leftrightarrow AY	AY \Rightarrow AX	AX \Rightarrow AY
AMM \Rightarrow AY	AX \Rightarrow AMM	AMM \Leftrightarrow AY
AMM \Rightarrow AX		AMM \Rightarrow AX

5. Conclusion

In this article, we examined the effect of agricultural material imports on economic growth in the agricultural sector in Tunisia, Morocco and Egypt. In use three time series databases that cover the period 1965 - 2016 and that have been estimated by the Co-integration analysis and the error correction vector model. Empirical results show agricultural exports, imports of materials are co-integrated with economic growth positively in the long run. In all three countries, imports of agricultural materials have a positive influence on economic growth, and in its cointegration link, agricultural exports also have a positive effect on agricultural growth. This is explained by the transfer of technology included in imported agricultural materials that contribute to increase agricultural productivity, reduce production costs, and ensure food security and satisfaction with the level of consumption which leads indirectly, an increase in agricultural exports. All of these effects, whether direct or indirect, emphasize that imports of agricultural materials contribute to agricultural growth in the long run. On the other hand, the labor force in the agricultural sector in the three countries has a level of human capital that allows them to learn the use of imported materials technology and to use it in an efficient and more productive way. Which explains the positive effect of imports of agricultural materials on long-term agricultural growth in the case of Tunisia, Morocco and Egypt, and which also explains the positive effect of agricultural imports on agricultural growth in the case of Tunisia and Egypt. So the countries of North Africa must continue to pursue a growth model that adapts to integrate foreign technology imports and not technological innovation to have agricultural investments characterized by huge productivity and rapid growth in the agricultural sector.

References

- Acheampong, K. (2013). Crude oil price and economic growth: The case of Ghana. *International Journal of Management Research and Technology*, 1(3), 140-167.
- Ahmed M, Hunjra A.I, Iqbal M.K & Khalil, J. (2014). Impact of Foreign Direct Investment, Imports, Exports of Goods and Services on Economic Growth of Pakistan. *Bulletin of Business and Economics*, 3(3), 155-165.
- Alavinasab, S. M. (2013). Foreign trade and economic growth in Iran: an empirical study. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 3(11), 508-519.
- Albiman, M., & Suleiman, N. N. (2016). The relationship among export, import, capital formation and economic growth in Malaysia. *Journal of Global Economics*, 4(2), 2375-4389..
- Amsden, A. H. (1992). *Asia's next giant: South Korea and late industrialization*. Oxford University Press on Demand.
- Anderson, M. (1989). *International Technology Transfer in Agriculture*. US Department of Agriculture, Economic Research Service.
- Bakari, S. (2017). The Three-Way Linkages Between Export, Import and Economic Growth: New Evidence from Tunisia. *Journal of Smart Economic Growth*, 2(3), 13-53.
- Bakari, S. (2018). The Impact of Citrus Exports on Economic Growth: Empirical Analysis from Tunisia. *International Journal of Food and Agricultural Economics (IJFAEC)*, 6(1), 95-112.
- Bakari, S., & Mabrouki, M. (2017). Impact of exports and imports on economic growth: new evidence from Panama. *Journal of Smart Economic Growth*, 2(1), 67-79.
- Bakari, S., & Mabrouki, M. (2018). The Impact of Agricultural Trade on Economic Growth in North Africa: Econometric Analysis by Static Gravity Model. *MPRA Paper 85116*, University Library of Munich, Germany.
- Bakari, S., Mabrouki, M., & Othmani, A. (2018). The Six Linkages Between Foreign Direct Investment, Domestic Investment, Exports, Imports, Labor Force And Economic Growth: New Empirical And Policy Analysis From Nigeria. *Journal of Smart Economic Growth*, 3(1), 25-43.
- Barro, R.J. & Sala-i-Martin, X., (1997). Technological diffusion, convergence, and growth. *Journal of Economic Growth* 2, 1-26.
- Benhabib, J., & Spiegel, M. M. (2002). Human Capital and Technology Diffusion. *FRB of San Francisco Working Paper*, (2003-02).

- Cameron, G., Proudman, J., & Redding, S. (2005). Technological convergence, R&D, trade and productivity growth. *European Economic Review*, 49(3), 775-807.
- Chenery, H. B., & Bruno, M. (1962). Development alternatives in an open economy: the case of Israel. *The Economic Journal*, 72(285), 79-103.
- De Janvry, A., & Sadoulet, E. (2002). World poverty and the role of agricultural technology: direct and indirect effects. *Journal of development studies*, 38(4), 1-26.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Ghosh, S. (2009). Import demand of crude oil and economic growth: Evidence from India. *Energy Policy*, 37(2), 699-702.
- Griffith, R., Redding, S., & Reenen, J. V. (2004). Mapping the two faces of R&D: Productivity growth in a panel of OECD industries. *Review of economics and statistics*, 86(4), 883-895.
- Grossman, G. M., & Helpman, E. (1991). *Innovation and growth in the global economy*. MIT press.
- Hassine, N. B. (2008). Trade, human capital, and technology diffusion in the Mediterranean agricultural sector. *Economie internationale*, (1), 115-142.
- Hussain, M. A. (2014). Economic growth, exports and imports in Pakistan: Granger causality analysis. *The Journal of Business in Developing Nations*, 13, 31-62.
- Hye, Q.M.A (2012). Exports, imports and economic growth in China: an ARDL analysis. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 5(1), 42-55.
- Jayaraman, T. K., & Lau, E. (2011). Oil price and economic growth in small Pacific Island countries. *Modern Economy*, 2(2), 152-161.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of economic dynamics and control*, 12(2-3), 231-254.
- Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1551-1580.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration—with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 52(2), 169-210.
- McKinnon, R. I. (1964). Foreign exchange constraints in economic development and efficient aid allocation. *The Economic Journal*, 74(294), 388-409.
- Mohsen, A. S. (2015). Effects of exports and imports on the economic growth of Syria. *Euro-Asian Journal of Economics and Finance*, 3(4), 253-261.

- Ofeh, M. A., & Muandzevara, A. T. (2017). Investigating the Effects of Migrant Remittances on the Economic Growth of Cameroon. *International Journal of Economics and Finance*, 9(2), 58-69.
- Riyath, M.I.M & Jahfer, A. (2016). Exports, Imports and Economic Growth in Sri Lanka: Evidence from Causality and Co-Integration Analysis. *5th Annual International Research Conference- 2016*. Faculty of Management and Commerce- SEUSL.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1-48.
- Taylor, L. (1991). Income Distribution, Inflation, and Growth. *Cambridge, MA: MIT Press*.
- Turan, G., & Karamanaj, B. (2014). An empirical study on import, export and economic growth in Albania. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 3(3), 428-438.
- Yazdani, M. & Faaltofghi, M. (2012). Study the causal relationship between economic growth and energy consumption in energy (oil) exporting and importing countries. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 74(4), 500-504.
- Yüksel, S., & Zengin, S. (2016). Causality Relationship Between Import, Export and Growth Rate in Developing Countries. *International Journal of Commerce and Finance*, 2(1), 147-156.
- Zhang, X., & Zou, H. F. (1995). *Foreign technology imports and economic growth in developing countries* (No. 1412). The World Bank.

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume IV, Issue 2, pp. 79-96, 2019

<http://www.betajournals.org>

Original Article / Araştırma Makalesi

Received / Alınma: 21.03.2019 Accepted / Kabul: 21.05.2019

Gümrük Birliği Antlaşmasının 2005 Yılı ve Sonrası Türkiye Ödemeler Bilançosuna Etkisi

Emre GÖKÇE^a İsmail Cem AY^b

^aYüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Yüksek Lisans Programı, İstanbul, TÜRKİYE <https://orcid.org/0000-0002-9943-3919>

^bDr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE <https://orcid.org/0000-0002-8915-8183>

ÖZ

Türkiye'nin AB ile 1964 yılında imzaladığı Ankara Anlaşması ile başlayan serüveni, günümüze kadar çalkantılı geçmiştir. Aday ülke konumunda olan Türkiye açısından 54 yıllık bekleyişin dikkat çekici dönüm noktalarından birisi ise GB'ne katılmasıdır. Türkiye bu yönüyle birliğin üye olmadan iktisadi bütünleşmesine dâhil olan ve iktisadi kararlarında AB'yi dikkate alması gereken tek ülkedir. 1980 yılına kadar kapalı ekonomik modeli uygulayan Türkiye, 24 Ocak kararları ile serbest piyasa ekonomisine hızlı bir geçiş yapmıştır. Bu çalışmada, Türkiye'nin Birlik ile ilişkileri ve Gümrük Birliği Antlaşmasının 2005 yılı ve sonrası Türkiye ödemeler bilançosuna etkileri incelenmiştir. Türkiye'nin 2005-2018 döneminde ithalatı 10,9 kat, ihracatı 11,4 kat, dış ticaret açığı 10,2 kat ve cari denge açığı ise 30,6 katı artış göstermiştir. Benzer şekilde, Türkiye'ye gelen Doğrudan Yabancı Yatırımların içinde Avrupa Birliği'nin payı %78'den %62'ye gerilemiştir. Sonuç olarak, GB anlaşmasının Türkiye ödemeler bilançosu üzerinde olumlu etkileri olmadığı görülmüştür. Türkiye'nin bu durumdan çıkabilmesi ve GB anlaşmasından doğan haklarını avantaja çevirmesi gerekmektedir. Bunu da gerçekleştirmek için üretime dayalı bir ekonomik modele geçilmesinde fayda olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler
AB, Gümrük Birliği, Ödemeler Bilançosu, Türkiye

JEL Kodu
A10, F5, H6, O52, P0

İLETİŞİM Emre GÖKÇE ✉ gokce-emre@outlook.com 📧 Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Yüksek Lisans Programı, İstanbul, TÜRKİYE

* “Gümrük Birliği Antlaşmasının 2005 Yılı ve Sonrası Türkiye Ödemeler Bilançosuna Etkisi” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Effects of EU-Turkey Customs Union Agreement on Balance of Payments in Turkey From 2005 Through Today

ABSTRACT

Turkey's journey to Europe has been gone through a tempestuous period until today after the Ankara Agreement signed in Ankara, in 1964 to establish an association between European Economic Community and Turkey. One of the major turning points in this journey of 54 years for Turkey as a candidate country was the linking to the Union with a Customs Union agreement. This linking made Turkey a unique country taking the Union's policies into consideration without being an official EU member. Turkey's economic model was closed till 1980. After this year, Turkey shifted its economy to an open economic model by the January 24 decisions. In this study, we assessed the effects of EU-Turkey Customs Union agreement on balance payments in Turkey from 2005 through today. Overall, Turkey's import and export between 2005 and 2018 were increased by 10.9x and 11.4x respectively. On the other hand, foreign trade deficit was raised by 10.2x, followed by a deficit of accounts balance of 30.6x. Similarly, the part of EU in direct foreign investment to Turkey lowered from 78% down to 62%. In conclusion, we revealed that the Customs Union Agreement and accession negotiations after 2005 yielded no positive effects on Turkey's balance payments. It seems that only way for Turkey to overcome these issues is to turn its legal rights accorded by the membership and Customs Union Agreement into advantages. To realize that, it has seen that Turkey needs to perform a new economic model based on the production.

Keywords

EU, Customs Union, Balance of Payments, Turkey

JEL Classification

A10, F5, H6, O52, P0

1. Giriş

Siyasi ve iktisadi bütünleşmeler dünyada mevcut eğilimlerin ve müşterek çıkarların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İktisadi birleşmelerin başlıca biçimleri ticari anlaşmalar, gümrük birlikleri, ortak pazarlar ve parasal birliklerdir. Bu bütünleşmelerden olan gümrük birliği farklı yönleriyle incelenmeye değer bir konudur. Başlangıcı 14. yy'a uzanan birleşik Avrupa fikri II. Dünya Savaşı ertesinde gerçekleşmek için uygun zemini ve koşulları bulmuştur. Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) adıyla başlayan Avrupa Birliği günümüzde 28 üye ülke ile dünyanın en başarılı siyasi ve iktisadi birleşmelerinden birisi olmuştur. Avrupa ile ilişkileri yüzyıllara uzanan Türkiye ise Topluluk ile ilk hukuki ve resmi ilişkisini 1964 yılında imzalanan Ankara Anlaşması ile kurmuştur. Anlaşmanın imzalandığı yıldan bu yana 54 yıl geçmiştir. Bu uzun süre sonucunda Türkiye henüz aday ülke görünümünde olup, 2005 yılında başlatılan müzakerelere devam etmektedir. Türkiye açısından belki de en önemli evrelerden birisi Gümrük Birliği (GB)'ne

katılmasıdır. Bu yönüyle Türkiye birlik üyesi olmadan iktisadi bütünleşmeye katılan ve ekonomi politikaları üzerinde birlik görüşlerinin dikkate alması gereken tek ülkedir. 1980 yılına kadar kapalı ekonomik modeli uygulayan Türkiye, 24 Ocak kararları ile serbest piyasa ekonomisine hızlı bir geçiş yapmıştır. Yeterli yapısal önlemler alınmadan başlatılan liberalizasyon hareketi sonucunda Türkiye dış piyasalara kendi piyasalarını açmış, dünya ile bütünleşme adımı atmıştır. 1996 yılında dâhil olduğu GB katılımının ardından, 2005 yılında başlayan müzakerelere başlama kararı ile hızlanan sürecin Türkiye ekonomisi üzerinde mutlak etkileri olduğu görülmüştür.

Bu çalışmada, Bu çalışmada, Türkiye'nin Birlik ile ilişkileri ve Gümrük Birliği Anlaşmasının 2005 yılı ve sonrası Türkiye ödemeler bilançosuna etkileri incelenmiştir Bu amaçla, Türkiye'nin ödemeler bilançosu üç döneme ayrılmıştır. Dönemler; 1980-1996, 1996-2005 ve 2005-2018 dönemleridir.

2. Literatür Bilgisi

2.1. Dünya ve Avrupa'da Siyasi ve İktisadi Bütünleşme Çabaları

Uluslararası iktisadi politikteki değişimlerin belirlediği üretim, tüketim ve bölüşümün örgütlenmesinde önemli süreç siyasi ve iktisadi bütünleşmelerdir. Bu tür bütünleşmeler bölgesel, Ulusal (ulusal sınırların kontrollü iktisadi ve siyasi bütünleşmesi), Uluslararası (tercihli-serbest ticaret anlaşması, müşterek pazar, gümrük birliği ile iktisadi birlik) ve küresel (iktisadi bütünleşme ve küresel liberal ticaret) ortak güvenlik ve çıkarların sağlanmasında önemli roller icra etmektedir. İktisadi bütünleşmeler ise tercihli ve serbest ticaret anlaşmaları, gümrük birlikleri, ortak pazarlar, parasal birlikler olarak ayrıca ele alınmaktadır (İnan, 2017).

Kıta Avrupası'nı birleştirme ve bir "Birlik" oluşturma düşüncesi 14. yüzyıldan başlayarak felsefecileri, tarihçileri, hukukçuları ve siyaset belirleyici kişileri meşgul etmiştir (İKV, 2018). Bu bağlamda ilk çaba Emeric Crucé tarafından 1623 senesinde ileri sürülmüştür. Benzer şekilde, 1693 senesinde William Penn, ortak bir Avrupa Parlamentosu kurulmasını ve bu parlamentoda Rus ve Osmanlı devletlerinin temsilci bulundurmasını, devletlerarasındaki pek çok müşkülün konuşularak çözüme kavuşturulmasını önermiştir (Mor, 2010). Fransız düşünürler Victor Hugo ve Rousseau, 18. Yüzyılda kıta Avrupa'sını tek çatı altında birleştirmek gerektiğini savunmuştur. Viyana Kongresi (1815), Zollverein ekonomik ve ticari birlikteliği (1834-1871) ve Paris Anlaşması (1856) Avrupa'daki iktisadi ve siyasi birlik denemelerine örnek verilebilir. II. Dünya Savaşı, Kıta Avrupa'sının bütünleşme fikrini ateşleyen bir dönemeç olmuştur. Bu kanlı harbin sonlarına doğru

müttefik devletleri başkanlarının katıldıkları Yalta ve Postdam barış konferansları bir dönüm noktası olmuştur. Soğuk Savaş Dönemi ve Kore Savaşı (1950–1953) sonrası etkisini genişleten Sovyet ideolojik baskısı ve yayılmacı emelleri, doğu ve batı ülkeleri arasındaki gerilim ve kaygılar, kıta Avrupa'sının birleşme ve birlik oluşturması için uygun koşulları yaratmıştır (Akşemsettinoglu, 2011).

Bölgesel bütünleşme hareketleri arasında en etkili, iyi organize olmuş ve gelişmiş olanı ise Avrupa Birliği (AB)'dir. Uluslararası siyasi ve iktisadi oluşumlar, politik alanda farklı biçimlerde yorumlanmakta ya da algılanmaktadır. Realist görüşler, bu gibi oluşumları büyük devletler ve güçlerin uluslararası siyasi araçları olarak algılamak, liberal düşünce ise özerk uluslararası aktörler olarak kabul etmektedir (Ataman ve Öztürk, 2016).

2.2. AB'nin Kuruluşu ve Gelişimi

Fransa'nın çağrısı ile Federal Almanya Cumhuriyeti, Belçika, Hollanda, İtalya ve Lüksemburg arasında 18 Nisan 1951 tarihinde Paris'te imza edilen Schuman Anlaşması ile Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT) ya da diğer adıyla Ortak Pazar kurulmuştur. Schuman Planı, örgütsel anlamda AB'nin tarih sahnesine çıktığı ilk siyasi ve ekonomik bütünleştirici eylem olmuştur (TUIC Akademi, 2012).

Bu durumu Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kararı izlemiştir. Kurucu altı ülke aralarındaki gümrük vergilerini 01 Temmuz 1968'de tümüyle kaldırılarak, özellikle ticaret ve tarım alanlarında müşterek politikalar oluşturmuştur. Son derece başarılı sonuçlar veren bu girişim neticesinde Danimarka, İrlanda ve İngiltere 1973 senesinde AET'ye katılarak, üye sayısı dokuzaya çıkmıştır. Topluluğa katılımlar ise 1981 yılında Yunanistan ve 1986 yılında ise Portekiz ve İspanya ile devam etmiştir (ABTD, 2018). Başlangıcında yalnızca 6 üyeden oluşan AB, günümüze gelindiğinde 28 üye ülkeden meydana gelen bir büyük birlik şeklini almıştır. Ayrıca, Türkiye haricinde tam üye olmayı bekleyen Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Arnavutluk olmak üzere 4 ülke daha bulunmaktadır. AB'nin, Türkiye, Sırbistan ve Karadağ ile üyelik müzakereleri devam etmektedir. Avrupa Kıtasında yer alan İzlanda ise üyelik başvurusunu 12 Mart 2015 tarihinde geri çekmiştir. Bosna Hersek ve Kosova ise potansiyel aday ülkeler olup, AB ile görüşmelerin başlamasını beklemektedirler (ABB, 2017).

2.3. AB ve Türkiye İlişkileri

Türkiye'nin 2005 yılına kadar AB ile ilişkileri AET'ye resmi başvurusu ve ret alışı, AET ile Ankara Anlaşması, gelişim dönemleri (hazırlık, geçiş ve son evreler), katma protokol, tam üyelik başvurusu ve AB'nin yanıtı ile Kopenhag Zirvesi ana başlıklarından oluşmaktadır.

Türk siyasi yaşamının önemli dönüm noktalarından kabul edilen Demokrat Parti (DP)'nin 1950 yılında iktidara gelmesi ile temsilcisi olduğu ekonomide liberalleşme süreci resmen başlamıştır. Liberal ekonomik politikalar, Türkiye Cumhuriyeti'ni serbest piyasa ekonomisini benimsemiş Batı ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. Yunanistan'ın 15 Temmuz 1959'da AET'ye resmen başvurması, Türkiye'nin de AET'ye ortaklık başvurusu (31 Temmuz 1969) yapmasına yol açmıştır (Denk, 2016).

Türkiye'nin Yunanistan'ın hemen arkasından 31 Temmuz 1959'da yaptığı AET ortaklık başvurusunun ret edilmesiyle, iki taraf arasında hukuki zeminde ilk anlaşma 12 Eylül 1963 yılında Ankara Anlaşması ile sağlanmıştır. Ankara Anlaşması, üyelik sürecini; hazırlık safhası, geçiş safhası ve son safha olmak üzere üç dönemde ilerletmeyi öngörmüştür (Akçay, 2017). Ankara Anlaşması'na göre hazırlık evresi 5 yıllık bir dönem olarak öngörülmüş ve 23 Kasım 1970 yılında yürürlüğe giren katma protokol ile son bulmuştur (UPA, 2012). Geçiş evresi (1973-1995), aslında GB'nin ilk adımı olup, bu şekilde Türkiye ve AET arasında sorumluluklar tek taraflı olmaktan çıkarılmış ve karşılıklı bir nitelik kazanmıştır (Kılıç, 2014). Türkiye, 1978 yılında GB protokolünün 60.maddesinde yer alan sorumluluklarını yerine getiremeyeceğini ileri sürerek, yükümlülüklerini askıya almıştır. 1980 yılına gelindiğinde, Topluluğun Yunanistan'ı üyeliğe alması ve 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi nedeniyle, Türkiye ve AET arasındaki ilişkiler bir süreliğine tümüyle dondurulmuştur. Türkiye, AB ile dondurduğu ilişkilerini, 16 Eylül 1986'da "Türkiye-AET Ortaklık Konseyi'nin bir araya gelmesi ile tekrar başlatmıştır. Bu buluşma ertesinde ise 14 Nisan 1987 tarihinde tam üyelik başvurusunu yenilemiştir (Güreşçi, 2006; Tepeli & Aydın, 2015). AB'nin Türkiye'nin 1987-1989 yılları arasında tam üyelik başvurusu döneminin sonunda verdiği cevap olumsuz olmuş, Topluluk Komisyonu 2 yıl 8 ay sonra görüşünü açıklamış ve görüş AB Dış İşleri Bakanlar Konseyi tarafından 17 Aralık 1989 tarihinde oylanarak kabul edilmiştir (TUIC, 2010).

Türkiye'nin GB'ne ve topluluğa uyumunu sağlamak için 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren katma protokole göre, Türkiye, taahhüt ettiği gümrük vergilerini kademeli biçimde indirmiş,

1995 yılı itibariyle ise sıfırlamış ve bu şekilde sanayi mallarının taraflar arasında serbest dolaşımı başlatılmıştır (Aysun, 2011).

Kopenhag Zirvesi, Topluluğun genişleme hedeflerinin ve üyelik koşulların baştan düzenlendiği kriterlerin doğuşu ile neticelenmiştir. Kopenhag Kriterleri, Topluluğa üyelik şartlarını “siyasi”, “ekonomik” ve “uyum” olmak üzere üç ana başlık altında toplamış, ancak ağırlıklı olarak siyasi bütünlüşmeyi öne çıkaran kıstaslar içermiştir (ABB, 2011; Paksoy & Kılıç, 2013).

Türkiye ile Topluluk arasındaki görüşmeler, Birliğin 2004 yılında aldığı müzakerelere başlama kararının ardından, resmen 3 Ekim 2005 tarihi itibariyle başlatılmıştır. Müzakerelerin başlatılmasından hemen önce, Türkiye 3 Ekim 2005 tarihinde müzakerelerin ilke, esas ve usulleri ile fasılları belirleyen Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi’ni yayımlamıştır (Denk, 2016). Kopenhag Zirvesi sonrası, 3 Ekim 2005 tarihinde Lüksemburg’da Hükümetler Arası Konferans ile Türkiye ve AB arasında resmen başlatılan müzakerelerin sonuçlanacağı tarih hakkında kesin bir görüş bulunmamaktadır. Bu durum, tam üyelik görüşmelerinin belirsizliğini ortaya çıkaran, ilişkilerin sürdürüleceği zemin ve nasıl devam edeceğini belirleyen koşulların akıllarda bulanık kalmasını sağlayan bir olgu olarak etkisini ve varlığını sürdürmüştür. Türkiye-AB ilişkilerinin 2005 yılı sonrası durumu sivil toplum diyalogu, katılım müzakereleri ve tarama süreci olarak üç başlık altında toplanmıştır (Bayraklı & Güngörmez, 2016).

3. GB Anlaşması ve Etkileri

GB, Türkiye’nin Topluluk ile başlangıcı 1960 yılına uzanan ilişkisinin dönüm noktalarından birisidir. GB’nin ana çerçevesi aslında 1963 yılında imza edilen Ankara Anlaşması ile belirlenmiş ve detayları ise katma protokol tarafından tayin edilmiştir. Süreç, Ortaklık Konseyi’nin 6 Mart 1995 tarihli kararı üzerinden 22 yıl geçtikten sonra, 1 Ocak 1996 tarihinde resmen yürürlüğe girmiştir (Gündüz & Esengün, 2007; Yıldırım & Dura, 2007). GB, başlangıçta Türkiye’nin dış ticaret dengesini olumsuz şekilde etkilemiştir. Diğer taraftan ise, Türk iş dünyasının ufkunu orta vadede açmıştır (Bilgesam, 2014). GB dönemi (1996-1999), Türkiye’ye verilen mali yardımların artış gösterdiği bir zaman olmuştur. Birlik, 2014-2020 dönemi için Türkiye’ye 4.453,90 milyon avro mali yardım tahsis etmiştir. Tahsis edilen fonlardan AB’ye üyelik kapsamında yapılacak reformlara ayrılan bütçe, 1581,4 milyon avro iken, bölgesel ve sosyo-ekonomik kalkınmaya tahsis edilen fonların toplamı 1525,3 milyon avrodur. Tarım ve kırsal kalkınmayı desteklemek için 912,2 milyon avro fon ayrılmıştır. Son olarak, İstihdam, sosyal

politikalar, cinsiyet eşitliği ve insan kaynaklarının geliştirilmesi konularında ayrılan yardım miktarı 435,0 milyon avrodur (Efe, 2017). Türkiye, GB kapsamında toplam 27 adet Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imza etmiştir. İmzalanan anlaşmaların 16'sı yürürlüktedir. Bu anlaşmalara ek olarak, topluluk tarafından gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere uygulanan otonom tarife tavizlerini ve GB kapsamındaki ürünleri kapsayan Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi'ne (GTS) uyum anlaşması da 1 Ocak 2008 tarihi itibarıyla tamamlanmıştır (EVISA, 2011).

3.1. Türkiye Ekonomisine Etkileri

Türkiye GB'ne, AB üyesi olmadan, 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla katılmıştır. GB katılımının Türkiye ekonomisine etkileri ise üretime etkileri, tüketime etkileri, cari işlemler hesabına etkileri, dış ticarete etkileri ve diğer dinamik etkiler olmak üzere başlıca beş alt başlık altında toplanmaktadır.

3.1.1. Üretime etkileri

Dünya Bankası (DB)'nin 28 Mart 2014 tarihli "AB-Türkiye Gümrük Birliği Değerlendirmesi" başlıklı raporunda Türk ve Avrupalı firmalar arasında kurulan üretim ağlarının ve bu sayede Türkiye'ye doğrudan yabancı yatırımcı girişinde artış olduğu rapor edilmiştir (Özcan, 2016). Üretim işbirliği konusunda Türkiye'ye doğrudan yatırım yapan ülkelerin başında Hollanda, İspanya, Avusturya, İngiltere, Almanya, Belçika ve İtalya gelmektedir. Bu ülkelerin makine, üretim ekipmanları ve sermaye ürünleri sayesinde Türkiye'nin sınai rekabetçiliğinde güçlenme gerçekleşmiştir (YASED, 2018). Türkiye AB müktesebatına uyum göstermek için şart olan hukuki düzenlemeleri yerine getirmiştir. Bu gelişmeler ise Türk ürünlerinin kalite ve uluslararası rekabet gücüne olumlu etkiler sağlamıştır (Özsümer, 2016).

3.1.2. Tüketime etkileri

Türkiye'nin 1995'de Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'ne ve hemen arkasından 1996 yılında GB'nin son dönemine girmesi ekonomik büyümeyi tetiklemiştir. Bu gelişmelerin de sayesinde Türkiye 1989-2002 yılları arasında ortalama %3,4 ve 2003-2016 yılları arasında ise ortalama %4,8 büyüme oranı yakalamıştır. Büyüme ile birlikte, Türkiye'nin ithalatı da dikkat çekici biçimde artış göstermiştir. İthalattaki artışlar çoğunlukla tüketimle ilgili sektörlerde ortaya çıkmıştır. GB sonrası dönemde, dış ticaret ve ithalat nüfuz oranlarının yükselmesi, ancak dış ticaret toplamında topluluğun payının ciddi değişiklik göstermemesi, GB'nin daha çok ticaret yaratıcı etkisi olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle, AB'den yapılan ithalatta artış olmuştur (Yıldırım & Dura, 2007).

3.1.3. Cari işlemler hesabına etkileri

AB ile varılan GB anlaşmasının ilerleyen dönemlerde en büyük etkisi ihracatın ithalatın gerisinde kalması ya da bir diğer deyişle dış ticaret açığı olmuştur. Türkiye'nin cari açık oranları 1990'lı yıllardan bu yana sürekli artış göstermiş ve kronik bir mesele haline gelmiştir. Ülkenin cari açık/GSYH oranı ise 1990 ve 1999 yılları arasında %0,6, 2005 yılında %4,6, 2009 yılında %2,3 ve 2011 yılında %10, 2012 yılında %5,6, 2016 yılında %3,8, 2017 yılında %4,6 ve 2018 yılında ise %2,3 gibi yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir (Eşiyok, 2012; TCMB, 2018).

3.1.4. Dış ticarete etkileri

Türkiye, GB anlaşması gereği topluluk ülkeleri ile birlikte ortak gümrük tarifesine geçmiştir. Bu durum, Türkiye'nin özellikle Asya'da ticari ilişkileri olan ülkelere karşı giderek artış gösteren dış ticaret açıkları vermesine yol açmaktadır (Doğan, 2014). Türkiye'nin GB anlaşması AB'ni ithalatta birinci sıraya koymamıştır. GB anlaşması ertesinde Türkiye'nin ithalatta 1. partneri Asya ülkeleri olmuştur. Asya ülkelerinden 1996 yılında yapılan ithalat 7,4 milyar ABD\$ iken, rakam 2011 yılı Ocak-Kasım döneminde 74,8 milyar ABD\$'ına yükselmiştir. Oysa aynı dönem aralığında, AB'den yapılan ithalat toplam ithalat içindeki payı %55,7'den %37,9'a kadar gerileme göstermiştir. 2016 yılına gelindiğinde ise, AB ülkelerinin ihracatta payı %48,0'e yükselirken, Türkiye'nin AB'den ithalat rakamı 70 milyar ABD\$'ını aşmış ve Türkiye'nin toplam ithalatının %38'i AB ülkelerinden gerçekleştirilmiştir. Bir diğer deyişle, GB anlaşması neticesinde ortaya çıkan ticaret açıklarının AB üyesi ülkeler ile değil, Asya ülkeleri ile yapılan ticaretten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Türkiye ve AB arasındaki ticaret dengesine bakılırsa, GB anlaşması ertesinde dış ticaret açığı %123 mertebelerinde artış ile sonuçlanmıştır (Eşiyok, 2012).

3.1.5. Diğer etkileri

GB, Türk sanayiinin üretim anlayışına ve tüketici bilinçlenmesine pozitif anlamda ciddi katkılarda bulunmuştur. Türk sanayisi, GB sayesinde ileri teknoloji kullanımına geçmiş, bu alanda yatırımlarını artırmış, AB ülkeleri sanayileri ile kıyasıya bir rekabete girişmiştir (Demir, 2006). GB'nin Türkiye'nin rekabet durumu üzerine etkilerinin incelendiği bir araştırmaya göre, Türkiye endüstrisinin rekabet gücü AB'den yapılan ithalat sebebiyle olumsuz biçimde etkilerken hem AB'ye hem de dünyanın geri kalanına yapılan ihracat artışı aracılığıyla olumlu yönde tesir ettiği neticesine varılmıştır (Vergil & Yıldırım, 2006).

Tablo 1

Türkiye'nin AB ile ticareti (Milyon ABD \$)

	AB İhracat Değeri	Bir Önceki Döneme Göre Değişim (%)	Genel İhracat Değeri	Genel İhr. İçindeki Payı (%)	AB İthalat Değeri	Bir Önceki Döneme Göre Değişim (%)	Genel İthalat Değeri	Genel İthalat İçindeki Payı (%)	AB Dış Ticaret Dengesi	Bir Önceki Döneme Göre Değişim (AB) (%)	Genel Dış Ticaret Dengesi	Bir Önceki Döneme Göre Değişim (Genel) (%)
1996	12.590	-	23.224	54,2	24.349	-	43.627	55,8	-11.759	-	-20.402	-
1997	13.471	7,0	26.261	51,3	26.128	7,3	48.559	53,8	-12.657	7,6	-22.298	9,3
1998	14.837	10,1	26.974	55,0	25.297	-3,2	45.921	55,1	-10.460	-17,4	-18.947	-15,0
1999	15.454	4,2	26.587	58,1	22.538	-10,9	40.671	55,4	-7.084	-32,3	-14.084	-25,7
2000	15.688	1,5	27.775	56,5	28.552	26,7	54.503	52,4	-12.864	81,6	-26.728	89,8
2001	17.576	12,0	31.334	56,1	19.841	-30,5	41.399	47,9	-2.265	-82,4	-10.065	-62,3
2002	20.458	16,4	36.059	56,7	25.698	29,5	51.554	49,8	-5.240	131,3	-15.495	53,9
2003	27.479	34,3	47.253	58,2	35.157	36,8	69.340	50,7	-7.677	46,5	-22.087	42,5
2004	36.699	33,6	63.167	58,1	48.131	36,9	97.540	49,3	-11.432	48,9	-34.373	55,6
2005	41.533	13,2	73.476	56,5	52.781	9,7	116.774	45,2	-11.248	-1,6	-43.298	26,0
2006	48.149	15,9	85.535	56,3	59.448	12,6	139.576	42,6	-11.299	0,4	-54.041	24,8
2007	60.754	26,2	107.272	56,6	68.472	15,2	170.063	40,3	-7.718	-31,7	-62.791	16,2
2008	63.719	4,9	132.027	48,3	74.513	8,8	201.964	36,9	-10.794	39,9	-69.936	11,4
2009	47.228	-25,9	102.143	46,2	56.616	-24,0	140.928	40,2	-9.388	-13,0	-38.786	-44,5
2010	52.934	12,1	113.883	46,5	72.391	27,9	185.544	39,0	-19.457	107,2	-71.661	84,8
2011	62.589	18,2	134.907	46,4	91.439	26,3	240.842	38,0	-28.850	48,3	-105.935	47,8
2012	59.398	-5,1	152.462	39,0	87.657	-4,1	236.545	37,1	-28.259	-2,0	-84.083	-20,6
2013	63.034	6,1	151.803	41,5	92.445	5,5	251.661	36,7	-29.411	4,1	-99.859	18,8
2014	68.514	8,7	157.610	43,5	88.784	-4,0	242.177	36,7	-20.269	-31,1	-84.567	-15,3
2015	63.998	-6,6	143.839	44,5	78.700	-11,4	207.234	38,0	-14.702	27,5	-63.395	-25,0
2016	68.366	6,8	142.530	48,0	77.501	-1,5	198.618	39,0	-9.136	-37,9	-56.089	-11,5
2017	73.904	-	156.992	47,1	85.314	-	233.803	36,5	-11.410	-	-76.811	-
2018	84.058	13,7	168.088	50,0	80.813	-5,3	223.082	36,2	3.244	-128,4	-54.994	-28,4
2019 Ocak	6.761	4,0	13.171	51,3	4.859	-29,9	15.709	30,9	1.902	-545,4	-2.538	-72,1

Not. T.C Ticaret Bakanlığı verilerinden derlenmiştir.

AB, Türkiye için son derece önemli bir sanayi, bilgi, teknoloji ve finans ve turizm ortağıdır. 2007-2013 yılları arasında yürürlükte AB 7. Çerçeve Programı'nın yaklaşık 54 milyar Euro büyüklüğündeki bütçesinden Ar-Ge ve yenilik için tahsis edilen oranda %60 artış yapılmış, 86 milyar Euro gibi önemli bir miktara çıktığı görülmüştür. Türkiye, GB öncesi toplam ihracatının %40'ını tekstil ürünlerinin oluşturduğu, emek-yoğun, az gelişmiş ürünlerin ihracatçısı bir ekonomi idi. Lizbon stratejisi, katma değeri yüksek bilgi teknolojileri gibi alanlarda Ar-Ge teşvik araçları önermiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de, küçük ve orta ölçekli kuruluşlar (KOBİ) için AB ile paralel olacak şekilde teşvik ve destekleme politikaları hayata geçirilmiştir (Kapusuz,2006).

Küreselleşme hareketi üzerinde payını AB ve GB ile aramaya başlayan Türkiye, yasal düzenlemeler ile durumunu güçlendirmiş ve ülkeye doğrudan yabancı sermaye yatırımları için tercih edilebilir bir konuma gelmiştir. Başlıca yatırım teşvik araçları arasında vergisel düzenlemeler, Ar-Ge yardımı, proje yatırım yeri tahsisi, düşük faiz desteği ve sosyal güvenlik prim ödemelerinde işveren hissesi desteği gibi maliyetleri azaltacak tedbirler gelmektedir (Öz & Buyrukoğlu, 2017). Ancak, GB sürecinde Türkiye'ye Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımında umulan yükselme olmamıştır. Tam tersi şekilde, GB öncesine göre düşüş olduğu görülmüştür. GB Anlaşması'ndan sadece bir yıl önce 1995 yılında doğrudan yatırım izinleri 1,477 milyon ABD doları iken, 1995 yılında %100 artış göstererek 2,538 milyon ABD dolarına yükselmiştir. GB sonrası, 1996 yılında ise %30'luk düşüş gerçekleşmiştir. Bu sebeple, Türkiye'nin izin verdiği yabancı yatırımlarda görülen artış AB kaynaklı değildir (Güven, 2008).

4. GB Anlaşmasından Günümüze Türkiye Ödemeler Bilançosunun Seyri

GB Anlaşmasının Türkiye Ödemeler Bilançosuna 2005 yılı ve sonrası etkilerinin incelenmesi için, Türkiye dış ticaret dengesi rakamları 1980-1996 dönemi, 1996-2005 dönemi ve 2005-2018 dönemi itibariyle incelenmiştir.

4.1. 1980-1996 Dönemi

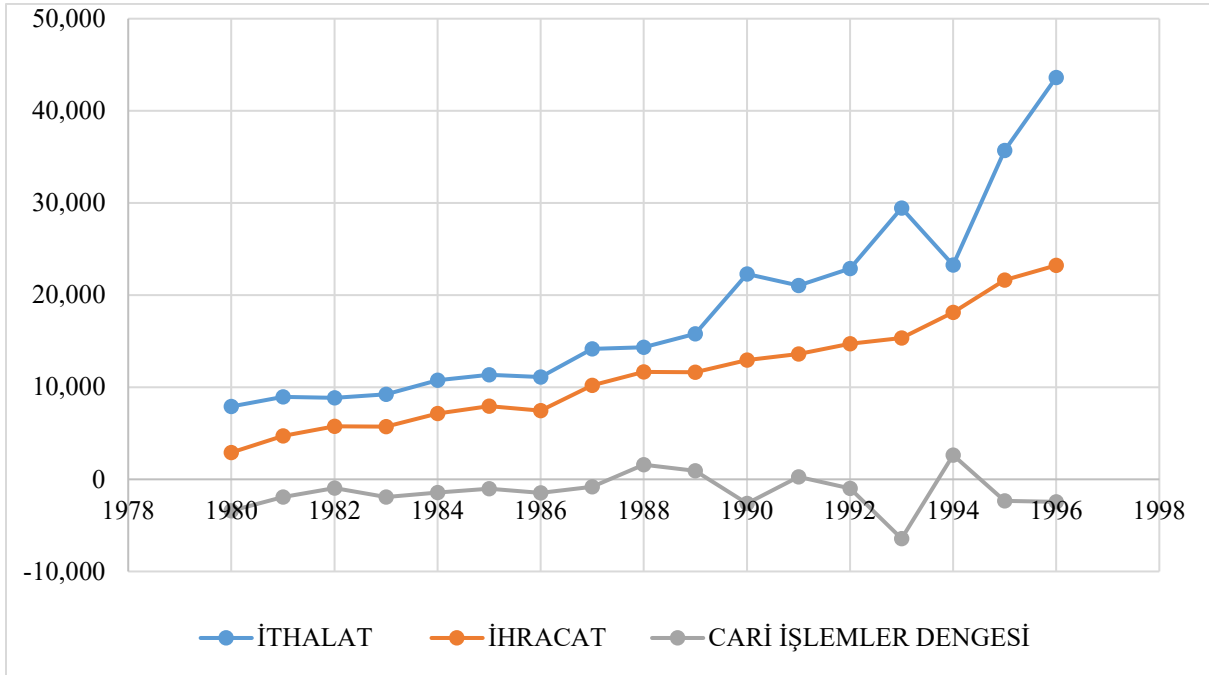
Türkiye'nin 1980-1996 yılları arasında ortalama ithalatı 18,3 milyon ABD\$, ortalama ihracatı 11,5 milyon ABD\$, ihracat/ithalat karşılama oranı ortalama %63, ihracat-ithalat farkı ortalama -6,8 milyon ABD\$ ve cari işlem dengesi ise ortalama -1,3 milyon ABD\$ olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2 ve Şekil 1) (TCMB, 2018).

Tablo 2

Türkiye'nin ithalat, ihracat ve cari işlemler dengesi (1980-1996) (Milyon ABD\$)

Yıl	İthalat	İhracat	İhracat/İthalat (%)	İhracat/İthalat	Cari İşlemler Dengesi
1980	7.909	2.910	36,8	-4.999	-3.408
1981	8.933	4.703	52,6	-4.230	-1.936
1982	8.843	5.746	65,0	-3.097	-952
1983	9.235	5.728	62,0	-3.507	-1.923
1984	10.757	7.134	66,3	-3.623	-1.439
1985	11.344	7.959	70,2	-3.385	-1.013
1986	11.105	7.457	67,1	-3.648	-1.465
1987	14.158	10.190	72,0	-3.968	-806
1988	14.335	11.662	81,4	-2.673	1.596
1989	15.792	11.625	73,6	-4.167	938
1990	22.302	12.959	58,1	-9.343	-2.625
1991	21.047	13.593	64,6	-7.454	250
1992	22.871	14.715	64,3	-8.156	-974
1993	29.428	15.345	52,1	-14.083	-6.433
1994	23.270	18.106	77,8	-5.164	2.631
1995	35.709	21.636	60,6	-14.073	-2.339
1996	43.627	23.225	53,2	-20.402	-2.437

Not. TCMB verilerinden derlenmiştir.

Şekil 1. Türkiye'nin ithalat, ihracat ve cari işlemler dengesi (milyon ABD\$) (1980-1996). TCMB verilerinden uyarlanmıştır.

4.2. 1996-2005 Dönemi

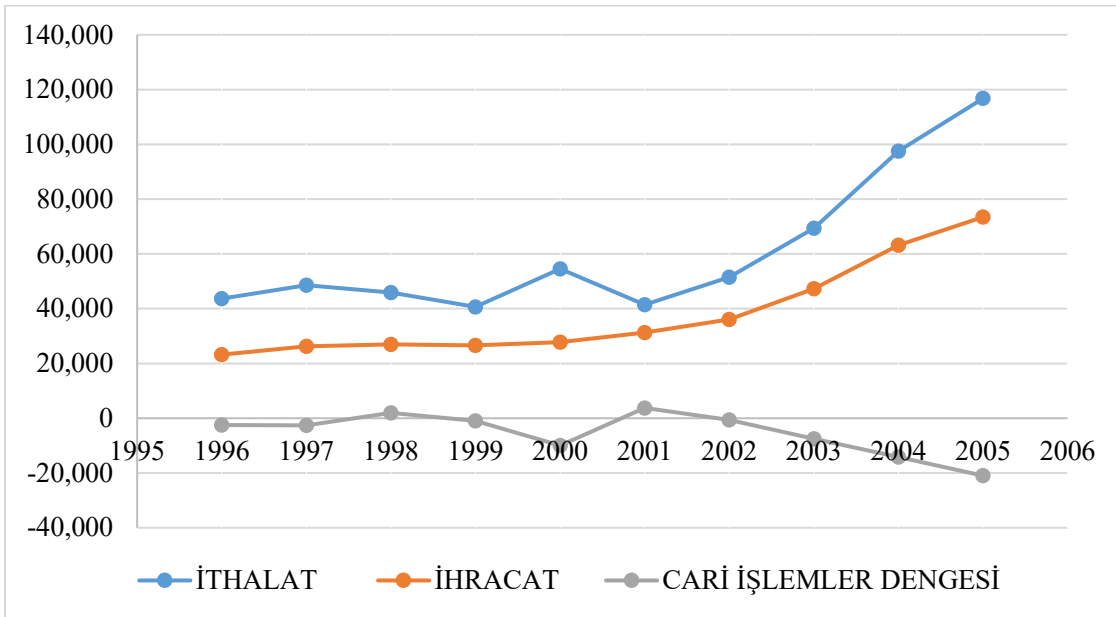
Türkiye'nin 1996-2005 yılları arasında ortalama ithalatı 60,9 milyon ABD\$, ortalama ihracatı 38,2 milyon ABD\$, ihracat/ithalat karşılama oranı ortalama %62, ihracat-ithalat farkı ortalama -22,8 milyon ABD\$ ve cari işlem dengesi ise ortalama -5,4 milyon ABD\$ olarak gerçekleşmiştir (Tablo 3 ve Şekil 2) (TCMB, 2018).

Tablo 3

Türkiye'nin İthalat, İhracat ve Cari İşlemler Dengesi (1996-2005) (Milyon ABD\$)

Yıl	İthalat	İhracat	İhracat/İthalat (%)	İhracat/İthalat	Cari İşlemler Dengesi
1996	43.627	23.225	53,2	-20.402	-2.437
1997	48.559	26.261	54,1	-22.298	-2.638
1998	45.922	26.973	58,7	-18.949	2.000
1999	40.671	26.587	65,4	-14.084	-925
2000	54.503	27.775	51,0	-26.728	-9.920
2001	41.399	31.334	75,7	-10.065	3.760
2002	51.554	36.059	69,9	-15.495	-626
2003	69.340	47.253	68,1	-22.087	-7.554
2004	97.540	63.167	64,8	-34.373	-14.198
2005	116.774	73.476	62,9	-43.298	-20.980

Not. TCMB verilerinden derlenmiştir.

Şekil 2. Türkiye'nin ithalat, ihracat ve cari işlemler dengesi (milyon ABD\$) (1996-2005). TCMB verilerinden uyarlanmıştır.

4.3. 2005 Yılı Sonrasından Günümüze

Türkiye'nin 2005-2018 döneminde ithalatı 10,9 kat ve ihracatı 11,4 kat artış gösterirken, diğer taraftan dış ticaret açığı 10,2 kat ve cari denge açığı ise 30,6 katı yükselmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise %65 ile 2005 öncesi ortalaması %63'e oldukça yakın çıkmıştır (Tablo 4 ve Şekil 3) (TCMB, 2018).

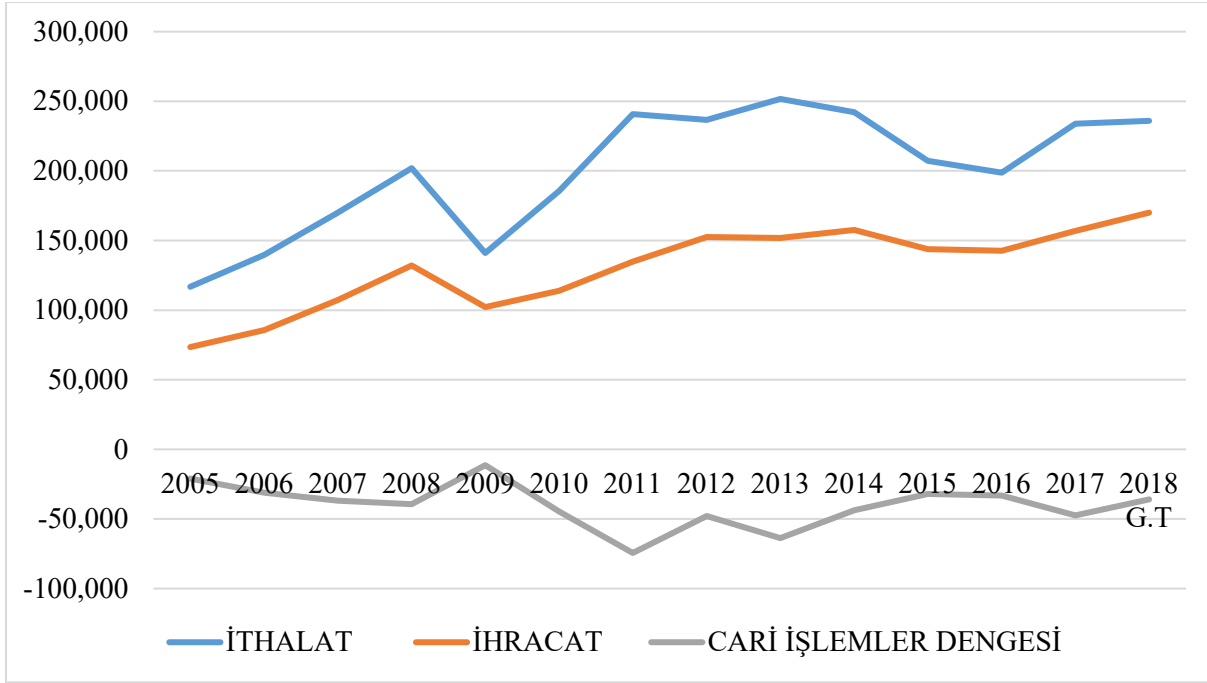
Türkiye, 1996 yılında GB'ne girmekle birlikte, ithalat ve ihracat oranları dikkat çekici yükseliş gösterirken, cari işlemler dengesi müthiş bir açık vermiştir. Bu durum, 1980'li yıllara kadar kapalı ekonomik model uygulayan Türkiye'nin, 1980'li yıllarda açık ya da serbest ekonomik modele geçmesi ile ilgilidir. Türkiye'nin serbest piyasa ile tanışması ve 2001 yılı krizine kadar bütçe açığı vererek büyüme modeli üzerine kurulu yaklaşımı, 2001 krizinden sonra cari denge açığı vererek büyüme modeline dönüşmüştür. Geline aşamada, cari denge açığı Dünya'nın en çok cari açık veren ilk dört ülkesi arasına girmesine yol açmıştır. Cari dengesindeki açığın finansmanının zorlaştığı ve bu durumda devam etmenin neredeyse olanaksız bir hale geldiği durum ortaya çıkmıştır. Şekil 3'e bakıldığında, 2005 sonrası cari işlemler dengesinde negatif seyrin kronikleştiği görülmektedir.

Tablo 4

Türkiye'nin İthalat, İhracat ve Cari İşlemler Dengesi (2005-2018) (Milyon ABD\$)

Yıl	İthalat	İhracat	İhracat/İthalat (%)	İhracat/İthalat	Cari İşlemler Dengesi
2005	116.774	73.476	62,9	-43.298	-20.980
2006	139.576	85.535	61,3	-54.041	-31.168
2007	170.063	107.272	63,1	-62.791	-36.949
2008	201.964	132.028	65,4	-69.936	-39.425
2009	140.929	102.143	72,5	-38.786	-11.358
2010	185.544	113.883	61,4	-71.661	-44.616
2011	240.839	134.906	56,0	-105.933	-74.402
2012	236.544	152.462	64,5	-84.082	-47.963
2013	251.661	151.803	60,3	-99.858	-63.642
2014	242.178	157.610	65,1	-84.568	-43.644
2015	207.234	143.839	69,4	-63.395	-32.109
2016	198.619	142.530	71,8	-56.089	-33.137
2017	233.801	156.993	67,1	-76.808	-47.357
2018 G.T	236.000	170.000	72,0	-66.000	-36.000

Not. TCMB verilerinden derlenmiştir.

Şekil 3. Türkiye'nin ithalat, ihracat ve cari işlemler dengesi (milyon ABD\$) (2005-2018 G.T). (Alınan yer, TCMB verilerinden uyarlanmıştır).

5. Sonuçlar

Bu çalışmada, GB anlaşmasının 2005 yılı ve sonrası Türkiye'nin ödemeler bilançosuna etkisi incelenmiştir. Türkiye'nin AB ile 1964 yılında imzaladığı Ankara Anlaşması ile başlayan serüveni, 2018 yılı bitimine kadar çalkantılı geçmiştir. Aday ülke konumunda olan Türkiye açısından 54 yıllık bekleyişin dikkat çekici dönüm noktalarından birisi ise GB'ne katılmasıdır. Türkiye bu yönüyle birliğin üye olmadan iktisadi bütünleşmesine dâhil olan ve iktisadi kararlarında AB'yi dikkate alması gereken tek ülkedir. 1996 yılında dâhil olduğu GB katılımının ardından, 2005 yılında başlayan müzakerelere başlama kararı ile hızlanan sürecin Türkiye ekonomisi üzerinde etkileri olduğu görülmüştür. Verilere bakıldığında, Türkiye'nin 2005-2018 döneminde ithalatı 10,9 kat ve ihracatı 11,4 kat artış gösterirken, diğer taraftan dış ticaret açığı 10,2 kat ve cari denge açığı ise 30,6 katı yükselmiştir. Aynı zamanda, 2016 yılı itibarıyla, AB ülkelerinin ihracatta payı %48,0'e yükselirken, Türkiye'nin AB'den ithalat rakamı 70 milyar ABD\$'ını aşmış, Türkiye toplam ithalatının %38'i birlik ülkelerinden gerçekleştirilmiştir. Özetle, gümrük anlaşması ticaret dengesine bakılırsa, dış ticaret açığının Türkiye aleyhine 1,2 kat artışa yol açtığı anlaşılmıştır. Türkiye, Birliğin mal ithal ettiği ülkeler arasında altıncı sırada bulunmaktadır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %87'dir. Bu durumda, ticari ilişkilerin Türkiye'nin lehine geliştirilmesi

zorunluluğu net görülmektedir. Türkiye'nin GB'ne katılması AB'ni ithalatta birinci sıraya yerleştirmemiştir. Türkiye'nin ithalatta ilk partneri Asya ülkeleridir. AB ise ikinci sırada gelmektedir.

Sonuç olarak, GB anlaşmasının Türkiye ödemeler bilançosu üzerinde olumlu etkileri olmadığı görülmüştür. Türkiye'nin bu aleyhine durumda çıkabilmesi için AB üyeliği ile GB anlaşmasından doğan haklarını avantaja çevirmesi gerekmektedir. Bunu da gerçekleştirmek için üretime dayalı bir ekonomik modele geçilmesinde fayda olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- ABB. (2011, 8 Şubat). 22 Haziran 1993 Avrupa Birliği Konseyi Kopenhag Zirvesi Sonuç Bildirgesi. Alınan yer <https://www.ab.gov.tr/302.html>.
- ABB. (2017, 12 Nisan). Diğer Kurum, Organ ve Ajanslar. Alınan yer <https://www.ab.gov.tr/45635.html>.
- ABTD. (2018). AB'nin tarihçesi. Alınan yer <https://www.avrupa.info.tr/tr/abnin-tarihcesi-82>.
- Akçay, E. Y. (2017). Pozitif Gündem ve Sonrasındaki Gelişmeler Işığında Türkiye-AB İlişkiler. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 19, 43-58.
- Akşemsettinoglu, G. (2011). Avrupa Bütünleşme Projesinin ve Genişleme Sürecinin Değişen Dinamikleri. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 10(1), 1-18.
- Ataman, M., Öztürk, M. (2016). Uluslararası Örgütlerin Devlet-İçi Çatışmalara Müdahale Edip Etmemesini Belirleyen Faktörler. *Bilgi*, 33, 103-135.
- Aysun, A. (2011). *Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Etkisi: Panel Çekim Modeli Uygulaması* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Balıkesir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Bayraklı, E., Güngörmez, O. (2016). Avrupa Parlamentosu'nun Kararı ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği. *SETA Perspektif*, 158, 1-6.
- Bilgesam. (2014, 30 Nisan). Gümrük Birliği Anlaşması süreci ve kapsamı. Alınan yer <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-191-2014041056gumbirdisticaret.pdf>.
- Demir, İ. (2006). *Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Rekabet Gücü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Denk, E. (2016). *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*. Ankara: Uzerler.
- Doğan, E. (2014). *Türkiye'de Cari Açık Sorununun Yapısal Nedenleri ve Ekonomik Etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Efe, H. (2017). Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye Yönelik Mali Yardımlarının Türkiye Açısında Önemi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, ICOMEP 2017/ Özel Sayı*, 222-241.
- Eşiyok, B. A. (2012). Türkiye Ekonomisinde Cari Açık Sorunu ve Nedenleri. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(569), 63-86.
- EVISA. (2011). Türkiye-AB Gümrük Birliği. Alınan yer <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-gumruk-birligi.tr.mfa>.
- Gündüz, O., Esengün, K. (2007). Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Avrupa Birliği İle Dış Ticareti Üzerine Etkileri. *GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 43-49.

- Güreşçi, E. (2006). Türkiye- Avrupa Birliği (AB) İlişkileri Sürecinde Kamuoyunun Tutumu ve Değerlendirilmesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(1), 72-85.
- Güven, Y. (2008). Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Sektörel Analizi ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(1), 75-97.
- İKV. (2018, 14 Ekim). Tarihçe. Alınan yer <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=28>.
- İnan, Ş. (2017). Bölgesel Entegrasyonların Ekonomi Politikası ve Tarihsel Evreleri-1. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(54), 852-866.
- Kapusuz, F. (2006). *Avrupa Birliği’nin Uyum Sürecinin Türkiye Ekonomisine Etkileri: 1980-2006* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Kılıç, S. (2014). Yazılı Basında Türkiye’nin AB Üyeliği Süreci: Hürriyet Gazetesi Örneği. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 13(2), 87-109.
- Mor, H. (2010). Avrupa (Birliği) Bütünleşme Süreci ve Sorunları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XIV, 499-541.
- Öz, E., Buyrukoğlu, S. (2017). Türkiye’de Uygulanan Yatırım Teşvik Politikalarının Makroekonomik Değişkenler Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 322-336.
- Özcan, M. (2016). *Gümrük Birliği’nin Güncellenmesine İlişkin Avrupa Komisyonu Tarafından Hazırlanan Etki Analizi* (Özet Çeviri). İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı.
- Özsümer, S. (2016, 31 Mart). Türkiye-Avrupa Birliği Gümrük Birliği Anlaşması ve Yeni Düzenlemeler. Alınan yer http://izto.org.tr/demo_betanix/uploads/cms/yonetim.ieu.edu.tr/6322_1462431663.pdf.
- Paksoy, S., Kılıç, S. B. (2013). Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde Türkiye’nin Üyelik Olasılığının Değerlendirilmesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2), 81-96.
- TCMB. (2018, 30 Eylül). Ödemeler Dengesi İstatistikleri. Alınan yer <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/istatistikler/odemeler+dengesi+ve+ilgili+istatistikler/odemeler+dengesi+istatistikleri>.
- Tepeli, E., Aydın, A. H. (2015). Avrupa Birliği Ve Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Gelişme Trendi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 29-44.
- TUIC Akademik. (2010, 14 Aralık). Türkiye’nin Tam Üyelik Başvurusu ve Başvuruya AT Komisyonun Görüş Raporu. Alınan yer <http://www.tuicakademi.org/turkiyenin-tam-uyelik-basvurusu-ve-basvuruya-at-komisyonun-gorus-raporu/>.

- TUIC Akademik. (2012, 01 Haziran). Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi. Alınan yer <http://www.tuicakademi.org/avrupa-birliginin-tarihsel-gelisimi/>.
- UPA. (2012, 27 Ağustos). AB-Türkiye İlişkilerinde Tarihi Süreç ve Ark Plan. Alınan yer <http://politikaakademisi.org/2012/08/27/ab-turkiye-iliskilerinde-tarihi-surec-ve-arka-plani/>.
- Vergil, H., Yıldırım, E. (2006). AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin rekabet ortamı üzerine etkisi. *İktisat İşletme ve Finans*, 21(243), 67-80.
- YASED. (2018). World Investment Report 2018. İstanbul: YASED.
- Yıldırım, E., Dura, C. (2007). Gümrük Birliğinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatüre Bir Bakış. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28, 141-177.

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume IV, Issue 2, pp. 97-118, 2019

<http://www.betajournals.org>

Original Article / Araştırma Makalesi

Received / Alınma: 09.04.2019 Accepted / Kabul: 10.11.2019

Misafirlikten İkinci Sınıf İşçiliğe: Türkiyeli ve Suriyeli İşçiler Arasında Ücret Ayrımcılığı

Mustafa KAHVECİ^a

^aDr., Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, SBF, Maliye Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE <https://orcid.org/0000-0001-5053-2230>

ÖZ

Göçmenlerin emek piyasalarına dâhil olurken ücretlerin düşük, esnekliğin en yoğun ve kalifiye eleman ihtiyacının en az olduğu emek-yoğun sektörlere yönelmek zorunda kaldıkları açıktır. Suriye’deki iç savaşı takiben, sayıları bugün 3 milyona varan Suriyeli sığınmacı hareketinin tabii sonuçlarından biri olarak Türkiye emek piyasasına önemli oranda göçmen emek girişi yaşandığını söylemek mümkündür. Bu çalışma, nicel olarak en fazla Suriyeli sığınmacı barındıran İstanbul ölçeğinde, enformelliğin en yaygın olduğu, emek yoğun ve düşük ücrete dayanan bir emek piyasası kompozisyonuna sahip tekstil sektöründeki Türkiyeli ve Suriyeli göçmen işçiler arasındaki ücret ayrımcılığını konu edinmiştir. Bu bağlamda çalışma, Suriyeli sığınmacıların İstanbul ölçeğinde tekstil sektöründe emek piyasasına eklenmelerinin ardından sektördeki ücret ayrımcılığının muhtemel sebeplerini de analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler
Ücret Ayrımcılığı,
Beşeri Sermaye
Kuramı, Göç,
Tekstil Sektörü

JEL Kodu
J15, J01, J24

İLETİŞİM Mustafa KAHVECİ ✉ mustafakahveci@hotmail.com 📧 İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Ertan Erol’un yürütücülüğünde gerçekleştirilen, İstanbul Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenen 52947 numaralı ve “Suriyeli Sığınmacıların Türkiye’de Emek Piyasasına Etkileri: İstanbul Tekstil Sektörü Örneği ” başlıklı 52947 numaralı proje kapsamında elde edilen verilere dayanmaktadır. Çalışmanın ilk versiyonu 15. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulmuştur. Proje ekibine ve kongre sırasında öneri ve eleştirileri ile çalışmanın son haline katkı yapan katılımcılara müteşekkirim.

From Guest to Second Class Workers: Wage Discrimination among Syrian and Turkish Workers

ABSTRACT

It is clear that immigrants, when participating in labor markets, are forced to turn towards labor-intensive sectors where wages are low, flexibility is the most intensive, and demand for skilled workers is the least. It can be said that the Turkish labor market has experienced a significant immigrant labor input mostly due to the movement of Syrian refugees, with a number of some 3 million today, following the civil war in Syria. Based on Istanbul, Turkey's quantitatively most Syrian refugee-receiving city, this study examines the wage discrimination between native workers and Syrian immigrant workers in the textile sector having a composition of labour intensive, low-wage, and where informality is most common. In this context, the study aims to analyze the wage gap on the textile labor market, and also to examine the possible causes of the wage discrimination in the sector.

Keywords

Wage
Discrimination,
Human Capital
Theory, Migration,
Textile Industry

JEL Classification

J15, J01, J24

1. Giriş

Suriye'deki iç savaşın başlangıcından itibaren Türkiye'ye yönelen, resmi verilere göre 2014 yılından itibaren de sayıları dramatik biçimde artan Suriyeli sığınmacılar konusu, Türkiye'de son yıllarda hem gündelik hayatın, hem siyasetin hem de araştırmacıların temel odak noktalarından biri durumundadır. Konunun farklı yönleri çeşitli düzeylerde tartışılmakta, araştırmalara konu edilmektedir. Bu çalışma konuya cevap bulmayı amaçladığı şu iki soru etrafında yaklaşacaktır: 1) Türkiyeli işçilerle Suriyeli işçiler arasında ücret açığı var mıdır? 2) Türkçe anlama düzeyindeki ilerlemenin Suriyeli işçilerin kazançlar üzerinde etkisi var mıdır?

Bu büyüklükte bir göçmen işçi kitlesi için Türkiye emek piyasası özelinde yeni bir araştırma alanına işaret eden bu soru çerçevesine ilişkin göçmen çeken ülkelerde oldukça zengin bir literatür birikmiştir. Göçmenler ve yerli işçilerin arasındaki ücret açığını inceleyen bütün çalışmalarda ücret açığının varlığını destekleyen bulgulara ulaşılmıştır. Ana akım iktisadın beşeri sermaye kuramı içerisinde ücretlerin açıklayıcısı olarak kullanılan bütün değişkenler kontrol edildikten sonra göçmenler için dezavantajlı bir durumun olduğuna işaret edilmiştir. Dil yeterliliğinin artmasının ise göç ile gelen işçilerin geldikleri ülkenin emek piyasasına entegrasyonunun temel göstergelerinden biri olarak işçilerin kazançları üzerinde olumlu yönde etkide bulunduğu tespit edilmiştir.

Kayıt dışılığın en yaygın olduğu sektörlerden biri olan tekstil üzerinde bu sorulara cevap aramanın, emek piyasasının işçiler bakımından son sığınaklarından biri olan, çalışma saatlerinin uzun ve ücret seviyesinin düşük seyrettiği bir sektörde bile göçmenler aleyhine bu açığın devam edip etmediğini aramak gibi bir motivasyonu vardır.

Bu çalışmada öncelikle ilgili literatürde çeşitli ülke deneyimlerinden ortaklaşan bulgulara yer verilecektir. Literatürün kesişme noktaları etrafında araştırma sorusu tanımlandıktan sonra Türkiye’de tekstil sektörünün yapısına ilişkin araştırmanın bulguları paylaşılacak, ardından ekonometrik model kurulup modelin istatistiki sonuçları ortaya konacaktır. Sonuç kısmında ise yukarıda ifade edilen iki araştırma sorusu ampirik bulgular ışığında tartışılacaktır.

2. Literatür

Literatür değerlendirmesi yapılırken öncelikle göçmenler, mülteciler ve yerli nüfus arasındaki açığını araştıran çalışmalar değerlendirilmiş devamında ise Türkiye’de Suriyeli sığınmacı göçünün ekonomik etkilerini inceleyen çalışmaların bulguları sunulmuştur.

2.1. Göçmenlerle ile Yerli Nüfus Arasındaki Ücret Açığını Araştıran Çalışmalar

Emek piyasasında göçmenler ve yerli çalışanlar arasındaki ücret farklılığını inceleyen literatürde genel olarak göçmenlerin eğitim düzeyleri, iş deneyimleri ve cinsiyetleri kontrol edildiğinde ücretler arasında farklılık olup olmadığı, bunun hem sektörler hem de göçmenlerin geldikleri ülkelere göre nasıl farklılaştığı araştırılmıştır. Türkiye için bu büyüklükte bir sığınmacı akımı yeni bir olgu olmakla birlikte hem mülteciler hem de göçmenlerin emek piyasasındaki kazanç yapısıyla ilgili özellikle Batı Avrupa ülkeleri, ABD ve Kanada’da oldukça yaygın bir literatür bulunmaktadır.

Göç hareketinin temelinde genellikle birincil neden olarak ekonomik şartlar, mültecilikte ise güvenlik vb. gerekçeler belirleyici kabul edildiği için literatürde göçmenler ve mülteciler arasında ayırım yapılmaktadır. Örneğin Chiswick (1979), göç hareketinde ekonomik motivasyonun birincil öneme sahip olmasına karşılık mülteci akımında ekonomik motivasyonunun ikincil belirleyen olduğunu ifade etmektedir. Bu ayırım göçmenler ve mültecilerin emek piyasasına entegrasyon bakımından farklı güçlüklerle karşı karşıya kaldığı tezinden beslenmektedir. Göçmenler yaşadıkları ülkeden ayrılma ve yerleşeceği ülkeyi seçme konusunda asıl irade sahibiyken mülteciler genellikle bu imkândan yoksundur. Mülteciler ülkesinden ayrılmak durumunda kalmıştır ve yaşayacağı yeri seçme şansı oldukça sınırlıdır. Göçmenlerin durumu

ülkelerinden uzaklaşma ayrılma kararı olarak tanımlanırken, mültecilerin ülkelerinden uzaklaştırılmış olduğuna dikkat çekilmektedir (Cohon, 1981). Bu tanımlar ekonomik nedenlerle göç edenlerin göç öncesinde de iktisadi olarak rasyonel kararlar alma, eğitim veya deneyimle vasıf biriktirme, göç edilecek ülkeyi seçebilme, göç sonrasında getirisi en yüksek olacak alanlara yatırım yapma şansına sahip olduğu; bunun aksine mültecilerin beklenmedik bir biçimde ülkelerinden ayrılmak zorunda kaldığı için seçim yapma ve irade kullanma yönünde imkânlarının çok daha kısıtlı olduğu verisinden hareket etmektedir.

Mültecilerin ekonomik adaptasyonu hem hükümetlerin hem araştırmacıların temel araştırma sorularından birisi olmuştur (Kibria 1994; Fix ve Passel 1994; Portes and Stepick 1985; Potocky-Tripodi 2004; Takeda 2000; Waxman 2001). Bu araştırmalarda ayrımcılık ve entegrasyon ölçütü olarak istihdam, vasıf düzeyi, terfi olasılıkları ve kazançlar üzerinde odaklanılırken açıklayıcı değişken olarak ise dil yeterliliği, eğitim düzeyi, göçmen ve/veya mültecilerin göç ettikleri ülke, cinsiyet ve yerleştikleri ülkede geçirilen zaman kullanılmıştır.

Ayrıldıkları ülkede vasıfları ve tecrübeleri ile zihinsel ve sosyal yönden daha iyi statüde olan mültecilerin, vardıkları ülkede vasıflı işe ulaşma ve mevcut-mümkün işlere uyum yönünden daha zor durumda kaldıklarını gösteren çalışmalar, mültecilerle göçmenler arasındaki farklılığın bir başka önemli boyutuna dikkat çekmektedir.). Örneğin Bosna Hersek'ten ayrılmak zorunda kalan mültecilerin yaşadıkları travmanın yerleştikleri ülkelerde vasıflı işlere ulaşmayı ve uyum sağlamayı güçleştirdiğine ilişkin bulgular bu argümanı desteklemektedir. Mesleki olarak aşağıya gidişin mental ve sosyal nedenlerine odaklanılan Finnan (1981)'e göre mesleki olarak aşağıya gidişin mültecilerde daha yoğun olmasının nedeni eğitime dayalı vasıflarının geldikleri ülkeye uyarlanmasındaki güçlüklerdir. Buna ek olarak Gold (1991), mültecilerin emek piyasasına uyumunu güçleştirici faktörlerden birinin de yüz yüze kaldıkları ayrımcılık olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Mültecilerin emek piyasasına entegrasyonunu kolaylaştıran önemli faktörlerden biri geldikleri ülkenin anadiline hakimiyet düzeyleridir. Hispanik erkekler üzerinde çalışan McManus vd (1983), dil yeterliliğinin bu işçilerin kazançlarını açıklayan önemli bir faktör olduğunu bulmuşlardır. Dil yeterliliği konusunda Portes ve Bach (1980) da göçmenlerin geldikleri sıradaki dil yeterliliklerinin ABD'de buldukları sırada İngilizce öğrenmelerinden daha önemli bir faktör olduğunu ileri sürmüşlerdir. Portland'daki mültecilerin ücret ve kazanç yapılarını araştıran

Mamgain ve Collins (2003)'e göre kadınlar ve erkeklerin iş bulma ve kazançlarını belirleyen faktörler farklılaşmaktadır. Erkekler için eğitim istatistiki olarak anlamlı bir değişken olarak öne çıkmazken İngilizce hakimiyetleri ve buldukları bölgedeki emek piyasası deneyimleri anlamlı istatistiki değişkenler olarak kaydedilmiştir. Kadınlar içinse eğitimin en önemli değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte dil yeterliliği, eğitim, deneyim gibi beşeri sermaye modelinin standart değişkenleri kontrol edildikten sonra bölgedeki göçmenler içerisinde payı daha yüksek olan Asyalıların Avrupalılar ve Afrikalılardan daha yüksek kazançlara ulaşabildikleri bulunmuştur. Bu sonuç aynı etnik ağların yeni gelen mültecilerin emek piyasasına dahil olma ve vasfına uygun iş bulmasında yardımcı olduğunu göstermektedir.

ABD'deki mülteciler ve diğer göçmenleri kıyaslayan Connor (2010), mülteciler ve diğer göçmenler arasında bir gelir açığı olduğunu saptamıştır. Bu açığı açıklamakta en önemli değişkenler olarak İngilizce yeterliliği, eğitim düzeyi ve yerleşim yerine işaret eden Connor, aile yapısı (çocuk sayısı, ailenin parçalanmış olup olmaması vb.) ve geçmişte yaşanan travmaların büyüklüğünün de etkili olduğunu gösteren bulgulara ulaşmıştır. ABD'de düşük vasıflı işlerde çalışan göçmenlerin eğitim düzeyinin ücretleri üzerindeki etkisine bakan Hall ve Farkas (2008), göçmenlerin yerli işçilere nazaran yaklaşık % 24 daha az kazandıklarını; Latin kökenli olanlar dışında, göçmenlerin eğitiminin aldıkları ücretler üzerinde pozitif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Göç ettiği tarihte yaşı genç olanların ve dil yeterliliği daha yüksek olanların kazançlarının daha yüksek olduğu; eğitimin ücret getirisinin Meksikalı çalışanlarda diğer göçmenlere kıyasla daha düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kossoudji (1988) de benzer bir biçimde İngilizce konuşmayan göçmenlerin emek piyasasında eğitim düzeylerine karşılık gelen işlerden daha düşük vasıflı işlerde çalıştıkları ve bu etkinin Latin kökenli çalışanlarda daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. ABD'de göçmen çalışanların dil hâkimiyetini anlama, konuşma, okuma ve yazma düzeyleri için ayrı ayrı kontrol eden Carnevale vd. (2001), bu yeterlilikler arasında en önemlisinin anlama olduğunu; ancak konuşulanları rahatça anlayabildikten sonra konuşma, okuma ve yazma yeterliliğinin artmasının ücretler üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu koymaktadır. Göçmen bir işçinin öncelikle müşterilerin ya da amirinin söylediğini açık bir biçimde anlayabilmesinin gerekli olduğu, diğer özelliklerin ancak bu bariyer aşıldıktan sonra etki etmeye başladığı ifade edilmiştir.

Dil hâkimiyeti ve göçmenlerin kazançları arasındaki ilişkinin incelendiği diğer çalışmalarda da Kim (2011); Dustmann ve Soest (2002) farklı zaman aralıkları için farklı model

spesifikasyonları kullanılarak dil yeterliliği ile kazanç arasında kuvvetli bir ilişki bulunmuş, ücret ve terfi olanakları bakımından açığın kapatılmasında göçmenlerin dil hâkimiyetini arttıracak politikaların önemine dikkat çekilmiştir. ABD’deki Kübalı göçmenlerin kazanç yapısını inceleyen Zavodny (2003), beyaz olmayan Kübalıların beyaz Kübalılara göre % 15 daha az kazandığı sonucunu bulmuştur. Bu farkın dörtte üçü eğitim, deneyim, dil yeterliliği gibi beşeri sermaye modeli değişkenleri ile açıklanabilmekle birlikte dörtte biri ırka dayalı ayrımcılığın varlığına dayanak sunmaktadır. Çalışmanın sonuçları, ırka dayalı ayrımcılığın ABD’de bulunduğu süre arttıkça göçmenler ile yerliler arasındaki kazanç açığının kapanmasında da devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, göçmenlerin emek piyasasına entegrasyonunda katmanlı bir sürecin işlediğini veya göçmenlerin emek piyasasına uyum sürecinin etnisite, ırk ve diğer faktörlere bağlı olduğunu göstermektedir. Literatürdeki diğer çalışmalarda da anılan engellerin yanı sıra devletin, sendikaların ya da meslek örgütlerinin bazı vasıflı işlere mültecilerin girişini engelleyen düzenlemeler yoluyla mesleki standartları korumak amacının ötesine geçerek korunmuş piyasalar yarattığı ve bu mesleklere sahip mültecilerin mesleklerine uygun işlere ulaşmakta zorlanmasının sonucu olarak eğitim ve deneyimlerinin düşük olarak değerlendirilmesine ve vasıflı insan kaynağının israf edilmesine neden olduğu ifade edilmiştir.

Mültecilerin emek piyasasına entegrasyonunu inceleyen ve Kanada’daki mültecilerle kapsamlı bir anket çalışması yürüten Krahn vd. (2000), mültecilerin işsizlikle daha fazla yüz yüze geldiğine, özellikle geldikleri ülkede yönetici olarak ya da yüksek vasıflı işlerde çalışanların bu mesleklere Kanada’da ulaşmakta zorluk yaşadıklarına ve mesleki olarak aşağıya doğru gittiklerine dikkat çekmektedirler. Yine Kanada’da göçmenler ve Kanada doğumluların kazanç yapısını karşılaştıran Pendakur ve Pendakur (1998), diğer değişkenler kontrol edildiğinde bile Kanada’da doğmuş azınlık erkekler ve Aborjin erkeklerin, Kanada doğumlu beyaz erkeklerden % 8,25 ile %12,5 oranında daha düşük kazanca sahip olduğunu bulmuşlardır. Göçmen erkekler ise Kanadalı beyaz erkeklere göre % 15.8 daha az kazanmaktadır. Bu oranlar kadınlar arasında da varlığını sürdürmekle birlikte erkeklere göre daha düşük düzeylerde, % 5 ile % 8.25 arasındadır.

İsveç’te göçmenlerin, mültecilerin ve yerlilerin kazanç açığını araştıran Wahlberg (2008), göçmenler ve yerliler arasındaki kazanç açığının zaman ilerledikçe azaldığını ancak mültecilerle yerliler arasındaki kazanç açığının sabit kaldığını göstermektedir. Mülteciler vasıflı işlere

ulaşmakta dikkat çekici bir düzeyde cam tavan ile yüz yüzedir. Çalışmada mülteci kadınlar için çifte dezavantaj bulunmuştur. İsveç'teki çalışmanın bulguları ile tutarlı bir biçimde İspanya'da göçmenler ve İspanya doğumlu çalışanlar arasında ücret farklılığına bakan Antón vd. (2010) de geliştirmekte olan ülkelerden gelen göçmen çalışanların önemli bir cam tavan¹ ile yüz yüze geldiğini, bu ayrımın bütün ücret düzeylerinde sürdüğünü, en yüksek ücret alan % 10'luk dilimde farkın % 25'e kadar ulaştığını ortaya koymuştur.

Danimarka'da göçmenler mülteciler ve yerliler arasında ücret açığını cinsiyet kırılımında inceleyen Nielsen vd. (2004)'nde göçmen ve kadınlar aleyhine yüksek oranda ücret farkı bulunmuştur. Çalışmada göçmenlerin veya mültecilerin geldikleri ilk anda yüz yüze geldikleri ayrımcılığın çok daha yüksek olduğunun altı çizilmektedir. Danimarka'ya uyumu gelişmiş, on yıldır ülkede yaşayan göçmenler için bile diğer faktörler kontrol edildiğinde ücret ayrımcılığının azalmakla birlikte devam ettiği bulgusuna ulaşılan çalışmada kamu politikasında ayrımcılığın engellenmesine yönelik yasal değişiklikler yapılması önerilmiştir.

Yüksek eğitilmiş mültecilerin emek piyasasına entegrasyonunda vasıflarının geldikleri ülkeye uyarlanması için açılan kursların etkisini araştıran Birman ve Trickett (2001), Sovyetler Birliği'nden göç eden Yahudi mültecilerin % 91'inin İngilizce kurslarına katıldığını ve % 62'sinin bu kurslardan vasıflarına uygun bir iş bulmakta yararlandığını göstermektedir.

Kanada doğumlu çalışanlar ve göçmenlerin kazançlarını inceleyen Fortin vd. (2016), emek piyasasında göçmenlerin göç tarihindeki yaşlarına ve geldikleri ülkeye göre deneyim ve aldıkları eğitimlerinin getirisinin farklılaştığı sonucuna ulaşılmışlardır. Asya, Doğu Avrupa, Güney Amerika gibi bölgelerden gelen göçmenlerin aynı eğitim ve deneyim düzeyinde olsalar bile ABD ve Avrupa ülkelerinden gelen göçmenlere göre daha düşük ücret aldıkları, eğitimini İngiltere'de alanlar dışındaki bütün göçmenlerin eğitim getirisinin Kanada'da eğitim alanlara göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı çalışmada göç tarihindeki yaş ile göçmenlerin ücretleri arasında ters yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Benzer bir biçimde ABD'deki göçmenlerin kazançlarını geldikleri ülke gruplarına göre kıyaslayan Poston Jr (1994) da Avrupa'dan gelen göçmenlerin diğer ülkelerden göçmenlere göre kazançlarının daha yüksek olduğu ve mülteci olarak

¹ Cam tavan kavramının kapsamına ve ölçülmesine ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz: Baxter ve Wright (2000)

ülkeye gelip sonrasında yerleşenlerin diğer göçmenlere göre daha az kazandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Almanya’da göçmenler ve Batı Almanya doğumluların ücretleri arasındaki farkı beşeri sermaye donanımlarını kontrol ederek inceleyen Lang (2000), ücret farklılaşmasının yaklaşık % 50’sinin beşeri sermaye donanımlarındaki farklılıkla açıklanabileceğini ve etnik olarak Alman olmayan bir çalışanın emek piyasasına entegrasyonu için gereken sürenin 17 yıl civarında olduğunu öne sürmüştür. Almanya’yı inceleyen Constant ve Massey (2005), göçmenler ve yerli çalışanlar arasında ücret ayrımı olduğunu bulmakla birlikte göçmenlerin düşük ücretleri üzerinde açık ücret ayrımcılığından ziyade göçmenlerin daha düşük eğitim düzeyine sahip olması ve Alman emek piyasasının yapısının sonucu olarak emek piyasasında deneyimleri artmasına rağmen yerlilere kıyasla mesleki olarak daha yukarı gidememelerinin daha etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Bu nedenle etkin bir politika önerisi olarak emek piyasasına müdahale etmek yerine göçmenlerin çocuklarının eğitim düzeylerinin yükseltilmesi ve emek piyasasında daha yüksek ücret ödeyen sektörlerle yönlendirilmesini önermektedirler.

Göçmenlerin emek piyasasındaki kazançlarını yerlilerle göçmenler arasındaki ücret açığı ve bu açığa neden olan temel faktörler bakımından ele alan mevcut literatürün ortaklaştığı noktalar şöyle özetlenebilir:

- Göçmenler ve yerli çalışanlar arasında deneyim, eğitim, yaş gibi değişkenler kontrol edilse bile bir ücret açığı bulunmaktadır.
- Göçmenlerin geldikleri ülke, göç öncesi sahip oldukları deneyim ve eğitimleri, yerleştikleri ülkelerdeki kazançlarını etkilemektedir. Avrupa ve Okyanusya gibi gelişmiş bölgelerden göç edenlerin eğitim ve deneyimlerinin getirisi daha yüksek olmaktadır.
- Göçmenlerin gittikleri ülkede konuşulan dile hâkimiyet düzeyleri ve kazançları arasında pozitif bir ilişki vardır.
- Göç edildiği tarihteki yaş arttıkça göçmenler ve yerliler arasındaki kazanç açığı da artmaktadır.
- Göçmenlerin yoğunlaştığı (genellikle düşük yoğunluklu) sektörlerde yerli çalışanların ücretleri düşerken diğer sektörlerdeki çalışanların ücretleri üzerinde göçmenlerin olumlu bir etkisi olmaktadır.

- Gönüllü olarak göç edenlere kıyasla zorunlu olarak göç edenlerin kazançları daha düşüktür.
- Mülteciler ve göçmenlerin kendi aralarında da bir kazanç açığı bulunmaktadır. Mülteciler göçmenlere göre de daha dezavantajlı konumdadır.
- Kadın mülteciler hem mülteci olmak hem de kadın olmaktan dolayı ikili dezavantaja sahiptir.
- Mültecilerde daha belirgin olmak üzere, mülteciler ve göçmenler terfi etmek ve yüksek vasıflı işlere ulaşmak yönünden bir cam tavanla yüz yüzedir.

2.2. Suriyeli Sığınmacıların Ekonomik Etkileri

Suriyeli sığınmacıların ekonomik etkisi ile ilgili literatür Suriyelerin yerli nüfusun ekonomik koşulları üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Büyük bir kısmında TÜİK tarafından üretilen mikro veri setleri kullanılan çalışmalarda enflasyon, işsizlik, istihdama katılım, yeni açılan işyeri sayısı gibi ekonomik değişkenler bağımlı değişken olarak alınarak mültecilerin Türkiye ekonomisi ve/veya yerli çalışanlar üzerine olan etkisi incelenmiştir. Çalışmalarda ağırlıklı olarak kullanılan yöntemler farkların farkı modeli ile ilgilenilen çıktı üzerindeki etkinin ölçülmesine dayanmaktadır.

Tümen ve Balkan (2016) farkların farkı (difference in differences) yöntemiyle TÜİK Tüketici Fiyat Endeksi bölgesel verisini kullanarak yarı deneysel yöntemle (quasi experimental) sığınmacıların fiyatlar genel düzeyi üzerindeki etkisini incelemiştir. İBB2 düzeyinde sığınmacıların yoğunlaştığı bölgeleri etki bölgesi, bu bölgelerin komşusu olan bölgeleri kontrol bölgesi olarak ele alan çalışmada sığınmacıların fiyatlar genel düzeyine etkisinin negatif olduğu bulunmuştur. Yazarlar bu durumu emek piyasası kanalından gelen maliyet avantajıyla açıklamaktadır. Literatüre göre Suriyelilerin çalışma izinlerinin olmaması, eğitim düzeylerinin düşük olması ve emek piyasasına daha ziyade enformel sektörlerden dahil olması nedeniyle enformel sektör üzerindeki etkisi daha yüksek çıkmaktadır. Tümen ve Balkan (2016) ile aynı dizayn ve ekonometrik yöntemi kullanarak Ceritoğlu vd. (2017) sığınmacıların emek piyasasına etkisini incelemiştir. Ücretler üzerinde mültecilerin istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olmadığını iddia eden yazarlar istihdam üzerinde ise belirgin bir etki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada mülteci etkisi nedeniyle yerli nüfusun enformel istihdamında toplamda % 2.2, erkeklerde % 1,9, kadınlardaysa % 2,6'lık bir azalmanın meydana geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Mültecilerin emek

piyasasında kadınların ve daha düşük eğitilmiş çalışanların yerini aldığına işaret eden çalışmada Suriyelilerin gelişi ile işini kaybeden kadınların emek piyasasından çekildiği, erkeklerin ise işsiz kaldığı ortaya konulmuştur. İstihdam konusunda benzer sonuçların bulunduğu Del Caprio ve Wagner (2015)'te ise 2011 ve 2014 yılı TÜİK Hanehalkı İşgücü anketi mikro veri setleri ile çalışılarak formel sektörde ücretler üzerinde pozitif etki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Enformel sektörde Suriyelilerin emek piyasasına dahil olmasının Türkiyeli çalışanların ücretlerini aylık 79 lira düşürdüğü sonucuna ulaşılmıştır. Suriyelilerin emek piyasasına dahil olmasının etkilerini anlamak bakımından önemli bir eksiği gideren her iki çalışmada da Suriyelilerin işgücüne katılımının düşük vasıf gerektiren enformel işlerde çalışarak bu alanlarda Türkiyelilerin, yerini aldığına işaret etmektedir. Caprio ve Wagner (2015)' in ortaya koyduğu bir başka nokta ise mülteci akışı ile birlikte Türkiyeli çalışanların mesleki olarak yukarı giderek (upgrading) enformel sektörden formel sektöre, düzensiz işyerlerinden düzenli işyerlerine doğru yönelmesi bununla birlikte kadınlar ve düşük eğitilmiş erkeklerin işgücünün dışına düşmeleridir. İki çalışmanın ücret konusunda bulgularında farklılık ise kullanılan verilerin farklı yıllara ait olması sebebiyle meydana gelmiş gibi görünmektedir.

İstihdam üzerindeki mülteci etkisini istihdam edilme ve istihdam edilmeme üzerinden probit modeli ile inceleyen Bağır (2017) hem kadınların (% 4,2) hem erkeklerin (% 3,4) istihdam edilme olasılıklarının mülteci etkisi nedeniyle azaldığını işaret edilirken daha düşük eğitilmiş erkeklerin ve kadınların istihdam edilme olasılığı üzerindeki mülteci etkisinin daha yüksek olduğu açıkça görünmektedir. Aynı konuyu araştıran ancak kontrol bölgesini değiştiren Eryaman (2016) mültecilerin yerli nüfus üzerindeki etkisini istihdam, işsizlik, ücret, kayıt dışı istihdam ve işgücüne katılım üzerine incelediğinde, ücret dışındaki bütün ekonomik göstergelerde mültecilerin istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. İşsizliğin etki bölgesinde % 1,3 arttığını bulurken, istihdamda düşüş toplamda % 1,52 vasıfsız işgücünde ise % 5,4 olarak tahmin etmektedir. Benzer bir biçimde yerli nüfusun işgücüne katılımı etki bölgesinde % 2,2 düşerken, vasıfsız işgücünde bu rakam % 3,9'a yükselmektedir. Eryaman (2016)'da çalışmalarla tutarlı bir biçimde kayıtdışı istihdamdaki yerlilerin emek piyasasının dışına düşme veya işsiz kalma oranının kayıtlı işlerde çalışanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mülteci akımının yeni açılan şirket sayısı ve nüfus üzerindeki etkisini araştıran Akgunduz vd (2015) farkların farkı yöntemini kullanarak mülteci akımının şehir düzeyinde yerli nüfusun göç etmesine yol açtığını bununla birlikte mültecilere ev sahipliği yapan bölgelerde kurulan şirket sayısında bin mülteci

başına 1,3'lik bir artışa yol açtığını ortaya koymaktadır. Çalışmada artışın % 40'ının yeni kurulan ve yabancı sermaye ortaklığı olan şirketlerle açıklanabildiği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmalara genel olarak bakıldığında odaklandığı araştırma sorusunun ve kullandıkları veri setinin bu çalışmadan farklı olduğu görünmektedir. Nitel görüşmelere dayalı olarak Suriyelilerin emek piyasasındaki konumunu araştıran çok sayıda çalışma olmakla birlikte bu çalışma emek piyasasında Suriyelilere yönelik ücret ayrımcılığını beşeri sermaye modeli değişkenlerini kontrol ederek tahmin etmesi bakımından literatüre katkı yapmaktadır.

3. Tekstil Sektörünün Genel Görünümü

Suriyeli sığınmacıların çok büyük bir kısmının yasal çalışma iznine sahip olmamaları (ve Suriye'deyken sahip oldukları vasıfları Türkiye emek piyasasına uyarlamadaki güçlükleri nedeniyle ağırlıklı olarak kayıt dışı istihdamın yaygın olduğu sektörlerde istihdam edildiği gözlemlenmektedir². Bu çalışmanın odaklandığı tekstil sektörü de inşaat ve hizmet sektörüyle birlikte kayıt dışı istihdamın en yaygın olduğu sektörlerin başında gelmektedir. Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ve Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verileri birlikte düşünüldüğünde Türkiye genelinde istihdamın yaklaşık % 10'una ulaşan tekstil sektöründe istihdamın yarısından fazlası kayıt dışıdır (Erol vd., 2017).

Tekstil sektörü özelinde Suriyeli sığınmacıların Türkiye emek piyasasına eklenmeleri ve etkilerini ortaya koymak üzere, İstanbul'un 11 ilçesi ölçeğinde, 300 Suriyeli ve 300 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı işçiyle yüz yüze anket yapılarak yürütülen ve bu çalışmaya esas teşkil eden verilerin toplandığı araştırmamıza/araştırmaya göre, sektörün çalışma koşulları ile ilgili genel bulgular şunlardır³:

- Suriyeli işçilerin tamamı, Türkiyeli işçilerin ise %50'si sigortasız çalıştırılmaktadır.
- 18 yaş altında çocuk işçiler toplam çalışanların % 19'unu oluştururken bu oran Suriyeli çalışanlar arasında % 29'u bulmaktadır.

² Araştırmanın yapıldığı dönemden sonra çalışma izni konusunda düzenlemeler yapılmakla birlikte hala yasal çalışma iznine sahip Suriyeli sayısı çok düşük seviyede sürmektedir.

³ Araştırma örnekleminin seçilmesi ve sınırlanmasıyla ilgili ayrıntılar için, bkz. Mutlu vd. (2018).

- Sektörde çalışan işçiler tarafından sezon boşluğu olarak tarif edilen “iş olmadığı zaman işçilerin ücretsiz olarak izne gönderilmesi” uygulamasıyla karşı karşıya kalan işçilerin oranı % 70’tir.
- Suriyeli tekstil işçilerinin % 35’i, Türkiyeli işçilerinse % 13.2’si vasıfsızdır.
- Görüşülen işçilerin ancak % 2.3’ü haftada yasal çalışma süresi olan 45 saat çalıştığını ifade etmiştir. Anket uygulanan işçilerin % 14.26’sı haftada 46-50 saat, % 32.17’si haftada 51-55 saat, % 19.73’ü haftada 56-60 saat çalışmaktadır. İşçilerin % 16.58’inin haftada 61-65 saat arasında, % 14.93’ünün ise haftada 65 saatten fazla çalıştığı görülmektedir.
- İşçilerin % 60’ının yıllık izinlerini düzenli olarak kullanamadıkları tespit edilmiştir.
- Çalışmanın yapıldığı atölyelerin % 60’ında fazla mesai uygulandığında bu mesaiye kalmanın zorunlu olduğu ifade edilmiştir.

Bu çalışmanın örnekleme içerisinde yer alan işçilerin çalışma koşullarına (kayıt dışılık, sigorta, çalışma saatleri, fazla mesai vs.) ilişkin bulgular da ilgili literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Yukarıda genel çalışma koşullarını ortaya koymak üzere özetlenen bulgular ile aşağıda Tablo 1’de yer alan ücretlere ilişkin bulgular bir arada düşünüldüğünde, sektörün yasalarla tanımlanmış çalışma mevzuatının çok gerisinde olduğunu görülmektedir.

Tablo 1

Cinsiyete ve Ülkeye Göre Ortalama Ücret

	Ortalama ücret
Kadın	1136.336
Erkek	1301.942
Genel	1269.871
Türkiyeli	1409.515
Türkiyeli Kadın	1220.638
Türkiyeli Erkek	1494.464
Suriyeli	1126.929
Suriyeli Kadın	776.1364
Suriyeli Erkek	1155

Alan araştırmasının gerçekleştirildiği 2015 yılı son periyodunda, işçilerin bir aylık çalışmasına karşılık gelen ücretleri ortalama 1.269 TL olarak bulunmuştur. Aralık 2015'te Türk-İş 4 kişilik bir ailenin açlık sınırını 1.385 TL, yoksulluk sınırını 4.512 TL ve bir kişinin geçim maliyetini 1.683 TL olarak hesaplamaktadır⁴ (TÜRK-İŞ, 2015). Bu rakamlarla kıyaslandığında, sektörde çalışan işçilerin ortalama ücreti bu rakamların tamamının altında kalmaktadır. Araştırmanın yapıldığı dönem asgari ücret olan 1.050 TL ile kıyaslandığında ise sektör ortalamasının asgari ücretten 219 TL daha yüksek olduğu görülmektedir. Sektörde çalışanların ortalama ücretleri geldikleri ülke ve cinsiyete göre karşılaştırıldığında Türkiyeli erkek işçiler ortalama ücreti en yüksek grubu oluştururken, Türkiyeli kadın işçiler Türkiyeli erkek işçilerden ortalama 274 TL daha az kazanarak ikinci sırada, Suriyeli erkek işçiler ise Türkiyeli erkek işçilerden ortalama 340 TL daha az kazanarak üçüncü sırada yer almaktadır. Burada dikkat çekici sonuç Suriyeli kadın işçilerin ortalama ücretinde göze çarpmaktadır. Suriyeli kadın işçilerin ortalama ücreti Türkiyeli erkek işçilerin yaklaşık % 50'si civarında kalırken, tüm işçilerin ortalamasından yaklaşık 494 lira daha düşük çıkmıştır.

Ortalama ücretlere ilişkin tablo ayrıntılı incelendiğinde, 599 çalışanın 201'inin (yaklaşık % 33) Türkiye'de yasal olarak belirlenmiş en düşük aylık çalışma ücreti olan asgari ücretin altında kaldığı; 116 kadın işçiden 59'unun (yaklaşık % 51), Türkiyeli kadın işçilerin % 40'ünün ve Suriyeli kadın işçilerin % 100'ünün asgari ücretin altında çalıştığı görülmektedir. Diğer bir çerçeveden, Suriye işçilerin toplamda % 46'sı asgari ücretin altında çalışırken bu oran Türkiyeli çalışanlar toplamında yaklaşık % 20 civarındadır. Sigortasız ve kayıtdışı çalışmanın yaygın olduğu sektörde çalışanlar hem cinsiyet hem de Türkiyeli/Suriyeli olmak bakımından ayrılmaktadır. Emek piyasası, en tepede Türkiyeli erkeklerin, ikinci seviyede Türkiyeli kadınların, üçüncü seviyede Suriyeli erkeklerin ve en aşağıda Suriyeli kadınların yer aldığı bir biçimde katmanlaşmaktadır. Tekstil gibi kadın emeğinin hem uzun süredir kullanıldığı hem de imalat sanayinin diğer sektörlerine oranla kadın istihdamının yoğun olduğu bir sektörde cinsiyet kırılımındaki ücret açığının bu düzeyde varlığını sürdürmesi dikkat çekicidir. Suriyeli işçiler ve Türkiyeli işçiler arasındaki ayrım üzerinde Suriyeli işçilerin geçmiş iş tecrübeleri, Türkçeyi anlama düzeyleri, Türkiyeli işçilere göre işsiz kalmaya tahammüllerinin daha düşük olması nedeniyle daha düşük ücretli işlere razı olmak durumunda kalmaları gibi faktörlerin rolü olduğu düşünülebilir.

⁴ <http://www.turkis.org.tr/dosya/r2cg2OLnvRao.pdf>

Sektörde çalışanların %50'si ilkokul mezunudur. Bu oran kadın işçiler arasında %55, erkekler arasında % 49'dur. Ortaokul ve altında eğitime sahip Suriyeli çalışanların oranı % 60 iken bu oran Türkiyeli çalışanlar için % 78'dir. Görüşülen işçiler arasında en üst eğitim düzeyi üniversite mezunu olarak ifade edilmiştir. Suriyeli çalışanların % 7'si üniversite mezunu iken Türkiyeli çalışanlar arasında bu oran % 2 civarında kalmaktadır. Eğitim düzeyleri genel olarak karşılaştırıldığında Türkiyeli çalışanların eğitim düzeyine kıyasla Suriyeli çalışanların eğitim düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum Suriyeli çalışanların eğitim düzeylerine karşılık gelen mesleklere erişemedikleri için Türkiye'de emek piyasasında kendi eğitimlerinin daha altında işlere yönelmesinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu sonuç, literatürde sıklıkla işaret edilen mesleki olarak aşağıya gitmenin Suriyeli mültecilerin deneyiminde de yaşandığını göstermektedir.

4. Model ve Regresyon Sonuçları

Bu bölümde öncelikle literatür takip edilerek göçmen/mülteci emeği çalışmalarında kullanılan beşeri sermaye modelleri tahmin edilecektir. Girişte ifade edilen araştırma soruları ayrı ayrı tahmin edilecek ve modellerin sonuçları tartışılacaktır.

Suriyeliler ve Türkiyeliler arasında ücret açığı olup olmadığını bulmak için Mincer tipi beşeri sermaye modeli işçinin yerli mi göçmen mi olduğunu gösteren kukla değişken ile birlikte tahmin edilmiştir. Tahmin edilen model aşağıdaki gibidir:

$$\ln \text{ücret} = \beta_0 + \beta_1 \text{Yaş} + \beta_2 \text{Yaş}^2 + \beta_3 \text{Türkiyeli} + \beta_4 \text{Cinsiyet} + \beta_5 \text{Vasıf} + \beta_6 \text{İşyerinde çalışma süresi} + \beta_7 \text{Ortaokul Üstü eğitim} + \varepsilon_i \quad \text{Model (1)}$$

Modelin kontrol değişkenleri ile ilgili alan emek piyasası araştırmalarındaki kuram ve ekonometrik uygulamalardan hareketle; deneyimin göstergesi olarak kullanılan yaş ile ücret arasında azalarak artan bir ilişki (pozitif yaş katsayısı, negatif yaş katsayısı), vasıf ve işyerinde çalışma süresi ile pozitif bir ilişkinin çıkması beklenmektedir. Alana ilişkin literatürde eğitsel ve bilişsel yeteneklerin göstergesi olarak kullanılan eğitimin pozitif bir katsayısı olması beklenmektedir; ancak üzerinde çalıştığımız sektör itibarıyla bu ilişkinin tersi çıkması öngörülmektedir. Erken yaşta çırak olarak başlanılan bir sektör olan tekstil sektöründe eğitimin etkisi pozitif değil mesleğe başlangıç yaşını arttıran bir faktör olması nedeniyle negatif olabilir. Kadınlar ve erkekler arasında erkekler lehine ücret açığı olduğu literatürün ortaklaşan bulgularından birisidir. Bu çalışmada da benzer bir sonuç öngörülmektedir.

Yukarıdaki modelin ardından tahmin ettiğimiz modelde bulduğumuz Türkiyeli katsayısıyla ücret farklılaşmasının nedenini incelemek için Blinder – Oaxaca ayrıştırma yöntemi sonuçları kıyaslanmıştır. Blinder ve Oaxaca'nın 1973 yılında eşanlı olarak geliştirdikleri ayrıştırma yöntemleri neoklasik beşeri sermaye modeline dayanmaktadır. Yazarlarının ismi ile anılan yöntem yaygın bir biçimde cinsiyete dayalı ücret farklılaşması için kullanılırken etnisite, bölgesel ücret farklılaşması gibi alanlarda da kullanılmıştır. Bu yöntemle ücret farklılığı açıklanabilen ve açıklanamayan olmak üzere iki ayrı bileşene ayrıştırılmaktadır. Ayrıştırılabilen kısım modele dâhil edilen değişkenlerin açıkladığı bölümü gösterirken ayrıştırılamayan kısım etnisiteye veya cinsiyete dayalı ayrımcılıkla birlikte aynı zamanda modele dâhil edilmeyen gözlenmemiş özellikleri içermektedir. Bu nedenle açıklanamayan kısım doğrudan bir ayrımcılık ölçütü olarak değerlendirildiğinde ayrımcılığın gerçekte olduğundan daha yüksek tahmin edilmesi yanlılığı riski içermektedir.

Çalışmanın odaklandığı ikinci nokta ise, Suriyelilerin kendi içlerinde kazanç yapılarını belirleyen özelliklerin araştırılmasıdır. Yukarıda genel hatlarıyla ortaya konulduğu üzere literatürde dil yeterliliği ile ücretler arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir. Bu genel beklentiyi test etmek ve Suriyeli işçilerin dil yeterliliği arttıkça ücretlerinin artıp artmadığını kontrol etmek için aşağıdaki model tahmin edilmiştir. Dil yeterliliğini ölçmek için Suriyeli işçilere Türkçe anlayıp konuşabilme düzeyleri sorulmuştur. Oluşturulan dördümlü skala “1. Hiç bilmiyorum, 2. Anlıyor ama konuşamıyorum, 3. Anlıyor ve konuşabiliyorum, 4. İyi biliyorum” şeklinde sıralanmaktadır. Suriyeli işçiler için tahmin edilen model aşağıdaki gibidir:

$$\ln \text{ücret} = \beta_0 + \beta_1 \text{Yaş} + \beta_2 \text{Yaş}^2 + \beta_3 \text{Cinsiyet} + \beta_4 \text{Vasıf} + \beta_5 \text{İşyerinde çalışma süresi} + \beta_6 \text{Ortaokul Üstü eğitim} + \varepsilon_i \quad \text{Model (2)}$$

Tablo 2

Modelde Kullanılan Değişkenler Özet İstatistikleri Ve Tanımları

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Std. Sapma	En Küçük	En Büyük	Açıklama
lnücret	597	7.0781	0.38031	4.60517	8.16052	Aylık ücretin logaritması
Türkiyeli	604	0.50331	0.5004	0	1	Türkiyeli ise 1 Suriyeli ise 0
Yaş	604	27.6176	10.1307	11	64	İşçinin Yaşı
Yaş	604	865.19	654.507	121	4096	Yaşın Karesi
Cinsiyet	604	0.80464	0.39681	0	1	Erkek ise 1 Kadın ise 0
Vasıf	604	0.76821	0.42232	0	1	Vasıflı işçi ise 1 değilse 0
İşyerinde Çalışma Süresi	590	25.238	41.5362	0.04545	312	İşyerinde çalışılan süre (ay)
Ortaokul Üstü Eğitim	604	0.13742	0.34457	0	1	Ortaokul üstü eğitimi varsa 1 değilse 0
Türkçe Konuşma-Anlama Kabiliyeti	300	2.32333	0.79218	1	4	Suriyeli işçilerin Türkçe konuşma anlama kabiliyeti 1 ve 4 arası skala

Tablo 2, modelde kullanılan değişkenlerin özet istatistiklerini ve açıklamalarını göstermektedir. Betimleyici istatistiklere bakıldığında işçilerin mevcut işyerinde çalışma süresi en düşük 1 ayın altı en yüksek ise 312 ay olmak üzere ortalama 25 aydır. Örneklemin yaş ortalaması ise 27.6, en genç çalışan 11 yaşında, en yaşlı çalışan ise 64 yaşındadır.

Tablo 3, yukarıda ifade edilen modellerin en küçük kareler yöntemiyle tahmin sonuçlarını göstermektedir. Modelde değişken varyans bulunduğu için model heteroskedastisiteye dayanıklı standart hatalarla tahmin edilmiştir. Model 1’de bütün örneklem için kurulan modelin sonuçlarına bakıldığında kontrol değişkenleri olan yaş ve yaşın karesiyle ücretler arasında azalarak artan bir ilişki bulunmuştur. Türkiyeli işçilerin Suriyeli işçilerden, erkeklerin kadınlardan, vasıflı işçilerin vasıfsız işçilerden daha yüksek ücret aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Modelde tahmin edilen katsayılar ise cinsiyetin, vasfın ve Türkiyeli olmanın ücretleri açıklamakta büyük bir ağırlık oluşturduğunu göstermektedir. Kukla değişkenlerin katsayısının yorumlanması için $100[\exp(\beta) - 1]$ dönüşümü yapıldığında kukla değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi hesaplanmaktadır. Bu dönüşüme göre Türkiyeli bir işçi beşeri sermaye modelinin kontrol değişkenleri kullanıldığında % 16 daha yüksek ücret almaktadır. Erkek işçiler aynı özelliklere sahip oldukları kadın işçilerden % 29 daha yüksek ücret almaktadır. Bu oran Suriyeliler için tahmin edilen modelde % 27

bulunmuştur. Dolayısıyla Suriyeli bir kadın işçi aynı özelliklere sahip olduğu bir Suriyeli erkek işçiden % 27 daha düşük ücret almaktadır.

Tablo 3

Regresyon Sonuçları

Değişkenler	(Tüm İşçiler) lnücret	(Suriyeli) lnücret
Türkiyeli	0.155*** (0.0353)	
Yaş	0.0465*** (0.00927)	0.0280** (0.0134)
Yaş ²	-0.000660*** (0.000149)	-0.000335 (0.000211)
Cinsiyet	0.253*** (0.0387)	0.246*** (0.0625)
Vasıf	0.184*** (0.0357)	0.285*** (0.0371)
İşyerinde Çalışma Süresi	0.000529 (0.000333)	0.00647** (0.00271)
Ortaokul üstü eğitim	-0.0506 (0.0373)	-0.100** (0.0451)
Türkçe konuşma anlama yeterliliği		0.0564** (0.0262)
Sabit Terim	5.935*** (0.126)	5.931*** (0.211)
Gözlem	584	291
R ²	0.270	0.334

Not. Parantez içindeki değerler standart hataları vermektedir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Örneklemin bütününde vasıflı işçiler vasıfsız işçilere göre % 20 daha yüksek ücret alırken bu oran Suriyeli işçiler arasında % 32'ye çıkmaktadır. Bu farklılık vasıflı Suriyeli işçilerin vasıfsız Türkiyeli işçilere göre de dezavantajlı konumda olduğuna işaret etmektedir). Eğitim değişkeni bütün örneklem için negatif ancak istatistiki olarak anlamsız çıkarken Suriyeli işçiler için istatistiki olarak anlamlı ve negatif çıkmıştır. Bu sonuçlar Suriyeli işçiler arasında daha yüksek eğitim düzeyine sahip olup aldığı eğitime karşılık gelen bir işe erişemeyenlerin Türkiye'ye göç ettiklerinde tekstil sektöründe çalışmaya başlamış olmaları ile ilişkili olabilir ancak eldeki veriden bu sezgisel iddiayı test etmek mümkün değildir. Türkçe konuşma yeterliliği ise pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Suriyeli işçilerin dil yeterlilikleri dördümlü skala içerisinde bir birim arttıkça ücretleri % 6

civarında artmaktadır. Bu sonuç literatürün bulguları ile uyumlu bir şekilde Suriyeli işçilerin dil yeterliliğinin aldıkları ücret üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Tablo 4

Blinder-Oaxaca Ayrıştırma Sonuçları

Lnücret	Coef.	Robust Std. Err.	z	P>z	[95% Conf. Interval]	
Farklılaşma						
Suriyeli	6.968232	0.0222623	313.01	0	6.924599	7.011865
Türkiyeli	7.188807	0.0205106	350.49	0	7.148607	7.229007
Fark	-0.2205745	0.0302703	-7.29	0	-0.2799	-0.16125
Ayrıştırma						
Açıklanan	-0.0652945	0.023478	-2.78	0.005	-0.11131	-0.01928
Açıklanamayan	-0.1552801	0.0347768	-4.47	0	-0.22344	-0.08712

Tablo 4'te görülen Blinder-Oaxaca ayrıştırma sonuçlarına göre Suriyeliler ve Türkiyeliler arasında bulunan % 22'lik ücret farkının yaklaşık % 6'sı eğitim, yaş gibi modelde kullanılan değişkenlerle açıklanırken yaklaşık %16'sı açıklanamamaktadır. Açıklanamayan kısım gözlemlenemeyen etkilerle birlikte Suriyelilere yönelik ücret ayrımcılığını göstermektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada iç savaşın ardından Türkiye'ye gelen Suriyeli sığınmacıların emek piyasasının en kuralsız alanlarından biri olan tekstil sektöründe elde ettikleri ücretler hem Türkiyeli işçilerle hem de kendi içlerinde kıyaslanmıştır. Sektörde çalışan işçiler arasında Türkiyeli erkek işçiler ortalama ücreti en yüksek grubu oluştururken, Türkiyeli kadın işçiler ikinci sırada, Suriyeli erkek işçiler üçüncü sırada, Suriyeli kadın işçiler ise en altta yer alan grup olmuştur. literatürde kullanılan beşeri sermaye modellerini esas alan ekonometrik uygulama sonuçları Suriyeli işçilerin aynı özelliklere sahip Türkiyeli işçilere göre, kadın işçilerin de erkek işçilere göre daha düşük ücret elde ettiğini göstermektedir. Bu iki sonuç, sektörde hem toplumsal cinsiyet hem de sığınmacı-yerli olmak bakımından ciddi bir ücret açığı olduğuna işaret etmektedir. Vasıf, ücretleri arttıran bir etken olarak ölçülmüştür. Aynı işyerinde çalışma süresinin uzaması tüm örneklem için istatistiki olarak anlamsız ancak pozitif çıkarken Suriyeli işçiler için pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Bu sonuç Suriyeli işçilerin aynı işyerinde çalışmaya devam ettikçe ücretlerinin nispeten arttığını imlemektedir. İlgili literatürün temel tartışma konularından biri olan dil yeterliliği arttıkça Suriyeli işçilerin ücretlerinin de arttığı gözlemlenmektedir.

Bu sonuçlar ışığında Suriyeli işçilerin emek piyasasında ucuz işgücü ihtiyacını karşılamak üzere değerlendirildiği ve imalat sanayinin en kuralsız alanlarından biri olan tekstil sektöründe de Türkiyeli işçilere göre dezavantajlı konumda yer aldığı görülmektedir. Dil yeterliliğinin artmasının ücretler üzerindeki pozitif etkisi, Suriyeli işçilerin Türkiye’de yaşadıkları süre arttıkça ve dil yeterlilikleri geliştikçe ücret açığının düşeceğine işaret etmektedir. Bu durum kamu politikası yapıcıları bakımından Suriyeli işçilerle ilgili atılması gereken adımların başında dil yeterliliğini geliştirecek programların öne çıktığını göstermektedir.

Bu çalışma göçmenlerin emek piyasasına katılımı ve ücret ayrımcılığını araştıran uluslararası literatürden iki noktada ayrılmaktadır. Birincisi sınırlı sayıdaki mülteci araştırması bir kenara ayrılırsa literatürün incelediği olgu gittiği ülkeleri seçme şansına sahip olan ve ağırlıklı olarak ekonomik sebeplerle göç edenlere odaklanmaktadır. Mültecileri inceleyen çalışmaların ise ilgilendiği mülteci nüfusu bu çalışmada yer alan 4 milyon civarındaki Suriyeli sayısına göre çok daha küçük grupların emek piyasasına katılımını incelemektedir. Bu nedenle ekonomi üzerindeki toplam etkileri de, ücret ayrımcılığının sosyal ve iktisadi etkisi de bu çalışmada ele alınan olgunun çok altındadır. Derinlemesine mülakatlarla ilgili kalitatif analiz teknikleri ile ücret ayrımcılığı ve çalışma koşullarına odaklanan çalışmalar olmakla birlikte; bu çalışma Türkiye’deki Suriyelilere ilişkin yapılan çalışmalar arasında tek sektör ve tek bir il için bile olsa kabul edilebilir bir örneklem büyüklüğü ile niceliksel olarak ücret ayrımcılığını ölçen ilk çalışmadır. Çalışmanın bulgularının tüm ülke ve tüm sektörler için genelleştirilmesi veri setinin sınırlılığı nedeniyle mümkün değildir. Bütçe ve zaman kısıtı altında toplanan verilerin analizi bu alandaki politika yapım sürecinde ücret ayrımcılığının önemine işaret etmektedir. Daha kapsamlı veriler toplanarak elde edilecek bulguların bu çalışmanın sınırlılığının aşılmasına katkı sağlayabileceği gibi hem ekonomik hem de sosyal olarak kabul edilemez olan ücret ayrımcılığının boyutlarının anlaşılmasına ve önlenmesi/azaltılması konusunda hayata geçirilmesi gereken politikaların şekillendirilmesinde büyük bir önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Akgündüz, Y., Van den Berg, M., & Hassink, W. H. (2015). *The impact of refugee crises on host labor markets: the case of the Syrian refugee crisis in Turkey*. (No. 8841). Institute for the Study of Labor (IZA).
- Antón, J. I., Muñoz de Bustillo, R., & Carrera, M. (2010). From guests to hosts: immigrant-native wage differentials in Spain. *International Journal of Manpower*, 31(6), 645-659.
- Bagir, Y. (2017). Impact of the Syrian Refugee Influx on Turkish Native Workers: An Ethnic Enclave Approach.
- Balkan, B., & Tumen, S. (2016). Immigration and prices: quasi-experimental evidence from Syrian refugees in Turkey. *Journal of Population Economics*, 29(3), 657-686.
- Baxter, J., & Wright, E. O. (2000). The glass ceiling hypothesis: A comparative study of the United States, Sweden, and Australia. *Gender & society*, 14(2), 275-294.
- Birman, D., & Trickett, E. J. (2001). Cultural transitions in first-generation immigrants: Acculturation of Soviet Jewish refugee adolescents and parents. *Journal of cross-cultural psychology*, 32(4), 456-477.
- Blinder, A. S. (1973). Wage discrimination: reduced form and structural estimates. *Journal of Human resources*, 436-455.
- Carnevale, A. P., Fry, R. A., & Lowell, B. L. (2001). Understanding, speaking, reading, writing, and earnings in the immigrant labor market. *American Economic Review*, 91(2), 159-163.
- Ceritoglu, E., Yunculer, H. B. G., Torun, H., & Tumen, S. (2017). The impact of Syrian refugees on natives' labor market outcomes in Turkey: evidence from a quasi-experimental design. *IZA Journal of Labor Policy*, 6(1), 5.
- Chiswick, B. R. (1979). Some data and methodological issues regarding research on the economic progress of immigrants. *RIIES Research Notes*, (2), 137-165.
- Chiswick, B. R., Le, A. T., & Miller, P. W. (2008). How immigrants fare across the earnings distribution in Australia and the United States. *ILR Review*, 61(3), 353-373.
- Cohon Jr, J. D. (1981). Part V: Adjustment: Psychological Adaptation and Dysfunction among Refugees. *International Migration Review*, 15(1-2), 255-275.
- Connor, P. (2010). Explaining the refugee gap: Economic outcomes of refugees versus other immigrants. *Journal of Refugee Studies*, 23(3), 377-397.
- Constant, A., & Massey, D. S. (2005). Labor market segmentation and the earnings of German guestworkers. *Population Research and Policy Review*, 24(5), 489-512.
- Del Caprio, X., & Wagner, M. (2015). The impact of Syrian refugees on the Turkish labour market. *Policy Research Working Paper (7402)*, World Bank, Washington.

- Dustmann, C., & Van Soest, A. (2002). Language and the earnings of immigrants. *ILR Review*, 55(3), 473-492.
- Erol, E., Akyol, A. E., Salman, C., Pınar, E., Gümüşcan, İ., Mısırlı, K. Y., ... & Mutlu, P. (2017). Suriyeli sığınmacıların Türkiye’de emek piyasasına dâhil olma süreçleri ve etkileri: İstanbul tekstil sektörü örneği. *İstanbul: Birleşik Metal-İş Yayınları*.
- Finnan, C. R. (1981). Occupational assimilation of refugees. *International Migration Review*, 15(1-2), 292-309.
- Fortin, N., Lemieux, T., & Torres, J. (2016). Foreign human capital and the earnings gap between immigrants and Canadian-born workers. *Labour Economics*, 41, 104-119.
- Gold, S. J. (2001). Gender, class, and network: social structure and migration patterns among transnational Israelis. *Global Networks*, 1(1), 57-78.
- Hall, M., & Farkas, G. (2008). Does human capital raise earnings for immigrants in the low-skill labor market?. *Demography*, 45(3), 619-639.
- Kibria, N. (2014). Household structure and family ideologies: The dynamics of immigrant economic adaptation among Vietnamese refugees. In *Asian American family life and community* (pp. 27-42). Routledge.
- Kossoudji, S. A. (1988). English language ability and the labor market opportunities of Hispanic and East Asian immigrant men. *Journal of Labor Economics*, 6(2), 205-228.
- Krahn, H., Derwing, T., Mulder, M., & Wilkinson, L. (2000). Educated and underemployed: Refugee integration into the Canadian labour market. *Journal of International Migration and Integration/Revue de l'integration et de la migration internationale*, 1(1), 59-84.
- Lang, G. (2000). *Native-immigrant wage differentials in Germany: assimilation, discrimination, or human capital?* (No. 197). Volkswirtschaftliche Diskussionsreihe, Institut für Volkswirtschaftslehre der Universität Augsburg.
- Mamgain, V., & Collins, K. (2003). Off the boat, now off to work: Refugees in the labour market in Portland, Maine. *Journal of Refugee Studies*, 16(2), 113-146.
- McManus, W., Gould, W., & Welch, F. (1983). Earnings of Hispanic men: The role of English language proficiency. *Journal of Labor Economics*, 1(2), 101-130.
- Nielsen, H. S., Rosholm, M., Smith, N., & Husted, L. (2004). Qualifications, discrimination, or assimilation? An extended framework for analysing immigrant wage gaps. *Empirical Economics*, 29(4), 855-883.
- Oaxaca, R. (1973). Male-female wage differentials in urban labor markets. *International economic review*, 693-709.
- Passel, J. S., & Fix, M. (1994). Myths about immigrants. *Foreign Policy*, (95), 151-160.

- Pendakur, K., & Pendakur, R. (1998). The colour of money: earnings differentials among ethnic groups in Canada. *Canadian Journal of Economics*, 518-548.
- Portes, A., & Stepick, A. (1985). Unwelcome immigrants: The labor market experiences of 1980 (Mariel) Cuban and Haitian refugees in South Florida. *American Sociological Review*, 493-514.
- Potocky-Tripodi, M. (2004). The role of social capital in immigrant and refugee economic adaptation. *Journal of Social Service Research*, 31(1), 59-91.
- Poston Jr, D. L. (1994). Patterns of economic attainment of foreign-born male workers in the United States. *International Migration Review*, 28(3), 478-500.
- Takeda, J. (2000). Psychological and economic adaptation of Iraqi adult male refugees: Implications for social work practice. *Journal of Social Service Research*, 26(3), 1-21.
- Türk İş. (2015). Türk İş Haber Bülteni. Alınan Yer <http://www.turkis.org.tr/dosya/r2cg2OLnvRao.pdf>
- Wahlberg, R. (2008). Differences in Wage Distributions between Natives, Non-Refugees, and Refugees. *rapport nr.: Working Papers in Economics 316*.
- Waxman, P. (2001). The Economic Adjustment of Recently Arrived Bosnian, Afghan and Iraqi Refugees in Sydney, Australia 1. *International migration review*, 35(2), 472-505.
- Zavodny, M. (2003). Race, wages, and assimilation among Cuban immigrants. *Population Research and Policy Review*, 22(3), 201-219.

